

HUKUKA TARİHSEL MATERYALİST YAKLAŞIM AÇISINDAN 'TOPLUMSAL FORMASYON' KAVRAMININ ÖNEMİ

*THE IMPORTANCE OF 'SOCIAL FORMATION' CONCEPT IN TERMS OF HISTORICAL
MATERIALIST APPROACH TO LAW*

Hakemli Makale

Ulaş KARADAĞ*

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ YERİNE: HUKUKA TARİHSEL MATERYALİST YAKLAŞIM	396
I. TOPLUMA TARİHSEL MATERYALİST BAKIŞ VE TOPLUMSAL FORMASYON KAVRAMI.....	403
II. BİR BÜTÜNLÜK OLARAK ÜRETİM TARZI KAVRAMI	410
III. TOPLUMSAL FORMASYON KAVRAMININ TEMEL BOYUTLARI	414
A. FARKLI ÜRETİM TARZLARININ BİLEŞİMİ OLARAK TOPLUMSAL FORMASYON KAVRAMI.....	414
B. SOMUT BİR TOPLUMSAL BÜTÜN OLARAK TOPLUMSAL FORMASYON KAVRAMI	419
C. TARİHYAZIMSAL BİR İLERLEME OLARAK TOPLUMSAL FORMASYON KAVRAMI.....	421
SONUÇ YERİNE: KAVRAMIN HUKUK ÇALIŞMALARINI İÇİN ÖNEMİNE DAİR	430
KAYNAKÇA	435

DOI: 10.32957/hacettepehdf.776337

Makalenin Geliş Tarihi: 01.08.2020

Makalenin Kabul Tarihi: 09.10.2020

* Dr. Araştırma Görevlisi. İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Genel Kamu Hukuku Anabilim Dalı.
E-posta: ulas.karadag@inonu.edu.tr

ORCID: 0000-0001-9775-5589

Bu makale yazarın “Modern Toplumlarda Piyasa Temelli Zorun Analizi ve Neoliberal Borçluluk” başlıklı doktora tezinin ilk bölümünden üretilmiştir. Makalede, Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi Araştırma ve Yayın Etiği ilkelerine uyulmuştur.

ÖZ

Tarihsel materyalizmin kurucuları Marx ve Engels her ne kadar genel bir hukuk teorisi geliştirmemişler de tarihsel materyalizmin hukuka dair bir çok belirleyici saptaması bulunmaktadır. Tarihsel materyalizm, hukuku en genel anlamda toplumsal ilişkiler bütününe yeniden üretimi ve düzenlenişindeki etkisi bakımından ele alır. Bu ise toplum ve hukuk ilişkisine dair belirli bir görüş açısını gerekli kılar. Bu makale, sözü edilen görüş açısını incelemek üzere toplumsal formasyon kavramına odaklanmaktadır. Toplumsal formasyon kavramının sunduğu teorik çerçeve, hukukun toplumsal bütünlük içerisinde haritalanmasına, daha da önemlisi hukuk ve üretim ilişkileri ilişkisinin topografisini kavramaya olanak tanımaktadır. Marx'a göre verili bir toplumdaki üretim ilişkileri, üretici güçlerle birlikte Marx'ın üretim tarzı adını verdiği özgül bütünlüğü oluşturur. Kapitalist toplum ise özgül üretim tarz(lar)ını oluşturan toplumsal pratiklerin ve ilişkilerin, somut ve karmaşık biraradalığını ifade etmektedir. Tarihsel materyalist yaklaşım içinden geliştirilen toplumsal formasyon kavramı, tarihin belirli bir dönemine denk düşen somut ve tarihsel bir toplumsal gerçekliğin kavranışına hizmet etmektedir. Kavram, ekonomik, hukuki-politik, ideolojik-kültürel vs. toplumsal süreçlerin özgül dinamikleri arasındaki ilişkiyi tespit etmek bakımından ayırt edici niteliktedir. Toplumsal formasyonlar birden fazla üretim tarzının varlığını içermekle birlikte, üretim tarzı kavramı ile toplumsal formasyon kavramı arasında önemli bir fark bulunmaktadır. Üretim tarzı kavramı soyut bir toplumsal bütünü ifade ederken, toplumsal formasyon kavramı somut bir toplumsal durumu/biçimi analiz etmeye dönüktür. Toplumsal formasyon kavramının, toplumsal yapı ve dönüşümün somut ve maddi veçhelerine yönelik olması, hukukun da sabit ve ebedi bir entite değil de tarihsel olarak belirlenen ve dönüşüm halindeki bir ilişki ve biçimler bütünü olarak kavranmasına imkân tanır. Bu nedenle, makalenin konusu, toplumsal formasyon kavramının sunduğu teorik çerçevenin incelenmesiyle sınırlanmıştır. Bu çerçeve Maurice Godelier, Louis Althusser, Étienne Balibar, Nicos Poulantzas, Martha Harnecker, Ellen Meiksins Wood, Perry Anderson, David Harvey ve Samir Amin gibi düşünürlere değinilerek incelenecek, kavramın hukuk çalışmaları için önemine ise kısaca sonuç bölümünde değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Hukuk, Tarihsel materyalizm, Toplumsal formasyon, Üretim tarzı, Althusserci Marksizm.

ABSTRACT

Although the founders of historical materialism, Marx and Engels, did not develop a general theory of law, historical materialism presents a distinctive approach to law. Historical materialism examines law in the widest sense in terms of its impact on reproduction and regulation of the unity of social relations. This requires a particular perspective on the relationship between society and law. This article focuses on the concept of social formation to exposit this point of view. The theoretical framework offered by the concept of social formation allows mapping of law in social integrity, and more importantly, understanding the topography of the relationship between law and relations of production. According to Marx, relations of

production in a given society, together with productive forces, constitute a specific unity that Marx called mode of production. Capitalist society, on the other hand, expresses concrete and complex coexistence of social practices and relationships that form specific mode of productions. The concept of social formation serves the understanding of a concrete and historical social reality that corresponding a certain period of history. The concept provides an important opportunity to identify the relationship between concrete and material dynamics of economic, legal-political, ideological-cultural social processes. Since the concept concerns concrete and material processes, it allows law to be considered not as an abstract and stable entity, but as a whole of social relations and forms that are historically determined and transformed. For this reason, the subject of this article is limited to the elaboration of the theoretical framework presented by social formation concept. This framework will be handled by dealing thinkers like Maurice Godelier, Louis Althusser, Nicos Poulantzas, Ellen Wood, Perry Anderson and Samir Amin. Additionally, the importance of the concept for legal studies will be briefly mentioned in the conclusion.

Key Words: Law, Historical materialism, Social formation, Mode of production, Althusserian Marxism.

GİRİŞ YERİNE: HUKUKA TARİHSEL MATERYALİST YAKLAŞIM

‘Marksizm ve hukuk’ denildiğinde akla gelen ilk isimlerden olan Evgeny Paşukanis, *Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm* başlıklı kitabının girişinde, Marksizmin “hukuksal düzenlemenin farklı tarihsel dönemlerdeki maddi içeriğini” incelemekle yetinmeyip, “temel hukuksal kavramların maddeci açıklamasını da” sunması gerektiğini yazar¹. Paşukanis’in örtük kabullerinden biri, tarihsel materyalist bir genel hukuk kuramının henüz geliştirilmediğidir. Gerçekten de tarihsel materyalizmin kurucuları Marx ve Engels, hukuka dair bütüncül ve kapsayıcı bir teori geliştirmemişlerdir². Bunun nedeni, tarihsel materyalizmin özel olarak hukukla değil, en genel anlamda toplumsal dönüşümün maddi ve tarihsel belirlenimleriyle ilgilenmesidir. Öte yandan, bir toplumdaki üretim yasalarının ve bu yasalarda temellenen toplumsal egemenlik ve bağımlılık ilişkilerinin analizi, tarihsel materyalizmin öncelik tanıdığı bir diğer konuyu

¹ PAŞUKANIS, Evgeny B., **Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm**, (çev. Onur Karahanoğulları), Birikim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 49.

² MILANOVIC, Dragan, “Weber and Marx on Law: Demystifying Ideology and Law - Toward An Emancipatory Political Practice”, **Contemporary Crises**, Year: 1983, Vol: 7, s. 357; KARAHANOĞULLARI, Onur, “Marksizm ve Hukuk”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Yıl: 2002, Cilt: 57, Sayı: 2, s. 62; ÖZDEMİR, Ali Murat, **Sözün Mülkiyeti**, Dipnot Yayınları, Ankara, 2008, s. 170; AKMAN, Şefik Taylan, **Hukuk ve Politika İlişkisi: Hukukun Ekonomi Politik Analizi ve Liberal Hukuk Düzeninin Eleştirisi**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2016, s. 256.

oluşturmaktadır. Nitekim, toplum tarihsel materyalist yaklaşım tarafından basitçe insan ve insan ilişkilerinden oluşan bir bütünlük olarak kavranmaz. Daha ziyade, toplumsal belirlenim, biçim ve ilişkilerin bütünsel bir sistemi olarak ele alınır. Marx ve Engels bu toplumsal belirlenim, biçim ve ilişkilerin, büyük ölçüde toplumların ‘maddi yaşamı üretme’ tarzlarıyla ve bu tarzların çok veçheli sonuçlarıyla ilişkili olduğunu ileri sürmüşlerdir³.

Tarihsel materyalizm, insanların maddi üretimi örgütlemelerini, toplumsal örgütlenmenin temeli olarak kabul eder⁴. Üstelik bu kabul, kapitalist toplumlar bakımından her zamankinden daha önemlidir. Bunun nedeni, üretimin bu kadar açık bir biçimde, yalnızca kapitalist toplum(sal)laşma kipinin kilidini açmasıdır⁵. Dolayısıyla tarihsel materyalist teorinin odağına üretimi koyması, sosyal bilimler literatürünün birçok yerinde iddia edildiği gibi Marksistlerin ‘üretim fetişizmi’nden değil, kapitalizmin bu nesnel gerçekliğinden kaynaklanır. Cornelius Castoriadis bu hususun altını şöyle çizmektedir:

“[E]konominin ve onun toplum açısından öneminin çözümlenmesi ancak 17., özellikle de 18. Yüzyıldan itibaren, yani, fiilen ekonomiyi toplumsal yaşamın başatını olarak yücelten kapitalizmin doğuşuyla oluşabildi. Marx ve Marksistlerin

³ Marx, “toplumsal, siyasal ve tarihsel bir süreç olarak anlaşılan üretimin, toplumsal bütünlüğün merkezinde olduğunu ısrarla savunmuştu[r]”. Bkz. BLACKLEDGE, Paul, **Marksist Tarih Kuramı Üzerine**, (çev. Şükrü Alpagut), Yordam Kitap, İstanbul, 2017, s. 50.

⁴ MANDEL, Ernest, **From Class Society to Communism: An Introduction to Marxism**, (trans. Louisa Sadler, Pluto Press, London, 1977, s. 168. Tarihsel materyalizm, biyolojik varlıklar olan insanların maddi ihtiyaçlarını, doğayla toplumsal etkileşimleri, yani toplumsal bir süreç olarak üretim sayesinde giderdiklerine dikkat çeker. Tüm insan toplulukları hayatta kalmak ve geçimlerini sağlamak için üretmek zorundadır ve üretim (asgari düzeyde geçimin üretimi ve bu üretim için gerekli olan araçların üretimi) toplumsal praksisin ve örgütlenmenin ön koşulunu imler. Bkz. VAN APELDOORN, Bastiaan, “Theorizing the Transnational: A Historical Materialist Approach”, **Journal of International Relations and Development**, Year: 2004, Volume: 7, Issue: 2, s. 153. Gerçekten de Marx’a göre “ihtiyaç olmaksızın üretim olmaz”. Bkz. MARX, Karl, **Grundrisse: Ekonomi Politikin Eleştirisinin Temelleri**, 1. Kitap, (çev. Arif Gelen), Sol Yayınları, Ankara, 2013, s. 132. Öte yandan Ágnes Heller’in ihtiyaç kavramının Marx’taki macerasını incelediği eserinde isabetle altını çizdiği gibi, ihtiyaçlar doğal, yani toplumsal olmayan ihtiyaçlar olsa bile, giderilme biçimleri onları toplumsal kılar. Bkz. HELLER, Ágnes, **The Theory of Need in Marx**, Allison&Busby, London, 1976, s. 31.

⁵ BASSO, Luca, “Between Pre-Capitalist Forms and Capitalism: The Problem of Society”, **In Marx’s Laboratory**, (der R. Bellofiore vd), Brill, Leiden, 2013, s. 344.

ekonomik olana verdikleri temel önem de bu tarihsel gerçeği dile getirir”⁶.

Bununla birlikte, Marx ve Engels’in kapsayıcı bir genel hukuk teorisi inşa etmemiş olmaları, hukuka dair hiçbir şey söylemedikleri anlamına gelmez. Her ne kadar düşüncesinin önemli dönemeçlerinden biri *Hegel’in Hukuk Felsefesi’nin Eleştirisi* ve *Hegel’in Devlet Öğretisinin Eleştirisi* metinlerinde görülebilirse de, 1840’ların ortasına doğru başladığı politik ekonomi incelemeleriyle birlikte Marx’ın esas ilgisi burjuva politik ekonomi biliminin bütüncül eleştirisine yoğunlaşmış, ve bu dönemden itibaren Marx hukuku politik ekonomiyle irtibatı ölçüsünde ele almıştır⁷. Marx, projesinin hatırı sayılır bölümünü kapitalist üretim tarzının hareket yasalarını tespit etme uğraşına hasrettiği içindir ki hukukun bütünsel bir teorisiyle ilgilenmemiş, bunun yerine toplumsal üretim ilişkilerinin doğrudan hukuksal ifadeleri olarak karşımıza çıkan mülkiyet ve sözleşme gibi kurumlara öncelik vermiştir⁸. Bu açıdan hukuki biçimler, para ve sermayenin özgül ekonomik ifadeleri olarak göründükleri toplumsal ilişkilerin/biçimlerin, ayırt edici hukuksal ifadeleri olarak ele alınmışlardır⁹. Nitekim Engels, 1893’te, yani Marx’ın ölümünden on yıl kadar sonra, Franz Mehring’e gönderdiği bir mektubunda şöyle yazmaktadır:

“[...] Marx’la benim yazılarımızda her zaman yeterince vurgulamayı

⁶ CASTORIADIS, Cornelius, **Toplum İmgeleminde Kendini Nasıl Kurar?**, 1. Cilt, (çev. Hülya Uğur Tanrıöver), İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 23. Öte yandan ilerleyen sayfalarda da değinileceği üzere, maddi yaşamın üretimine verilen öncelik, tarihsel materyalizmi ekonomizm ya da ekonomik belirlenimcilik düzeyine indirgemez. Engels bu hususla ilgili olarak şöyle yazmıştır: “Materyalist tarih anlayışına göre, tarihte en sonunda belirleyici etken, gerçek yaşamın üretimi ve yeniden üretimidir. Marx da ben de bundan daha çoğunu ileri sürmedik. Bundan ötürü, herhangi bir kimse bunu ekonomik etken biricik belirleyen etkindir diyerek bozarsa, bu önermeyi anlamsız, soyut, saçma bir söze dönüştürüyor demektir”. ENGELS, Friedrich, **Tarihsel Materyalizm Üzerine Mektuplar 1890-94**, (çev. Öner Ünalın), Bilim ve Sosyalizm Yayınları, Ankara, 1993, s. 15.

⁷ FINE, Bob, **Democracy and the Rule of Law: Marx’s Critique of the Legal Form**, The Blackburn Press, New Jersey, 2002, s. 134. Ayrıca Marx’ın politik ekonomiyle tanışması üzerine bkz. BOTIGELLI, Émile, **Bilimsel Sosyalizmin Doğuşu**, (çev. Kenan Somer), 2. Basım, Bilim ve Sosyalizm Yayınları, Ankara, 1997, s. 113-139; MUSTO, Marcello, “The Formation of Marx’s Critique of Political Economy: From the Studies of 1843 to the Grundrisse”, **Socialism and Democracy**, Year: 2010, Volume: 24, Issue: 2, s. 66-100.

⁸ KARAHANOGULLARI, 2002, s. 63.

⁹ FINE, 2002, s. 134. Avusturyalı Marksist hukukçu Karl Renner, “tüm iktisadi kurumlar, aynı zamanda hukuk kurumlarıdır” demektir. Bkz. RENNEN, Karl, “Hukuk Kurumlarının İktisadi ve Toplumsal İşlevleri”, **Çağdaş Marksizm Seçkisi: Yüzyıla Damga Vuran Metinler**, (der. B. Ollman vd.), (çev. Şükrü Alpagut), Yordam Kitap, İstanbul, 2018, s. 313.

başaramadığımız ve bu bakımdan eşit ölçüde suçlu olduğumuz bir nokta eksik. Yani, ilk adımda, politik, hukuksal ve öbür kavramları, ve bu kavramlar yoluyla doğan eylemleri, temel ekonomik olgulardan çıkarmaya asıl önemi verdik ve vermek zorundaydık”¹⁰.

Bu zorunluluğun önemli bir sonucu, hukuka Marksist ya da tarihsel materyalist yaklaşımın¹¹, “onu tek başına, soyutlanmış bir olgu olarak” değil, “başta ekonomi olmak üzere farklı [toplumsa] gerçekliklerle bir arada anlamlandırmaya yönelmesi” olmuştur¹². Dahası, Marksist yöntembilimin asli tavrı, toplumsal olguları, bunlara ilişkin aşkın ve verili hususlara göre değil, tarihsel ve nedensel belirlenimleri içinde incelemektir¹³. Gerçekten de tarihsel materyalist yaklaşım, hukuku soyut bir bütünlük olarak ele almak yerine, onun toplumsal ve tarihsel süreçlerle maddi ilişkisini sorunsal haline getirir. Bu, en genel anlamda, kapitalist toplumsal ilişkiler bütünlüğünün yeniden üretimi ve düzenlenişinde hukukun oynadığı role ayrıcalık tanımak demektir. Paşukanis’in, kitabının Rusça ikinci baskısına yazdığı önsözde belirttiği gibi, “hukuksal dolayımın pratik amacı, kapitalist toplumda, biçim olarak, bir dizi özel hukuksal sözleşme aracılığıyla gerçekleşen toplumsal üretim ve yeniden üretimin az çok özgür ilerleyişini sağlamaktadır”¹⁴. Gelgelelim bu husus, hukukun yalnızca sözleşme ve diğer kurumlardan (yasalar, mahkemeler, hapishaneler vs.) oluşan bir sisteme indirgenebileceği anlamına gelmez. Hukuk, aynı zamanda ideolojik bir aygıt ve etki olarak da karşımıza çıkar¹⁵. Hukukun ilk bakışta ikili bir içeriğe sahip olduğunu vurgulamak bu bakımdan önemlidir:

¹⁰ ENGELS, 1993, s. 29.

¹¹ En geniş anlamıyla “Marksist hukuk kuramı yahut hukuka Marksist yaklaşımının iki ana hattı olduğunu söylemek mümkün. Bu hatlardan biri reel deneyimin, özellikle Sovyetler Birliği hukukunun analizine dayalı ikendiği Avrupa Marksizminin sosyal teori ekseninde hukuka dair yazıp çizdiklerini kapsıyor”. Bkz. ÇATALOLUK, Gökçe, “Hukuk Çalışmaya Devam Etmeli miyiz? Sistemik Bir Analiz”, **Hukuk Kuramı**, Yıl: 2018, Cilt: 5, Sayı: 1, s. 3.

¹² AKMAN, 2016, s. 255.

¹³ Bkz. ÖZDEMİR, Ali Murat / SAYGILI, Abdurrahman / ZABUNOĞLU, Hamdi Gökçe / DEMİRLİ, Aynur / AYKUT, Ebubekir / TÜRKOĞLU KARACAOVA, Ezgi Nur / UĞURLU, Göksu / ŞAHİN, Ozan Giray, **Genel Kamu Hukuku: Kuramsal Yaklaşım**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2019, s. 166.

¹⁴ PAŞUKANIS, 2002, s. 39.

¹⁵ Bkz. ÖZDEMİR, 2008, s. 171 vd.; AKMAN, 2016, s. 237 vd.

Sistem olarak hukuk ve ideoloji olarak hukuk¹⁶. “Bir sistem olarak hukukun” diye yazar Ali Murat Özdemir,

“kapitalist üretim ilişkilerinin işletilmesi ve yeniden üretimindeki etkisi, devlet iktidarının düzenleyici kullanım aracı ile gerçekleşir. [...] İdeoloji olarak hukuk [ise], Edelman’ın deyimiyle, gerçeğin hukuki üretimi ile ilgilidir. Burada özne hak süjesi, nesne hukuki nesne, yani, temellük edilebilir olan ve/veya hukuki işleme konu edilebilir olandır. Öyleyse hukuki söylem, düşüncedeki somutu bir kez daha işlemekten geçiren, onu (gerçeğin düşüncedeki halini) hukukun nesnesi haline getiren süreçlerin bütünsel ismidir”¹⁷.

Hukukun bu ikili içeriğini, hukukun ikili işlevi biçiminde değerlendirmek de mümkündür. Paul Hirst, *On Law and Ideology* başlıklı eserinde, Marksizmin hukuk analizinin, hukukun şu iki toplumsal işlevini öne çıkardığını belirtir: Mülk edinme/mülkiyet ilişkilerinin düzenlenmesi işlevi ve sınıf mücadelesinin düzenlenmesi işlevi¹⁸. Hukukun sözü edilen ikili içeriği, onun bilhassa da kapitalist üretim ve dolaşım/mübadale alanlarındaki düzenleyici ve ideolojik etkisi dolayısıyla, sözü edilen ikili işlevinde somutlaşmaktadır¹⁹. Bu açıdan belirtmek gerekir ki “hukuki bir ilişki daima potansiyel bir düzenleme tarzı [mode of regulation] meydana getirir”²⁰. Dönüşen ekonomik ilişkiler hukuki muhakeme biçimini de etkilemektedir²¹.

Özetle Marksizmin (ya da tarihsel materyalizmin) hukuku kendi araştırma

¹⁶ ÖZDEMİR, Ali Murat, “Hukukun Krizi: Günümüz Türkiye’inde İktidar ve Şiddet”, **Çalışma ve Toplum**, Yıl: 2010, Sayı: 26, s. 52. Louis Althusser *Yeniden Üretim Üzerine*’de daha geniş biçimde hukuku şu dört boyutu bakımından inceler: Hukukun sistematikliği, biçimselliği, baskıcılığı/zorlayıcılığı, ideolojik etkisi. Bkz. ALTHUSSER, Louis, **Yeniden Üretim Üzerine**, (çev. Işık Ergüden), İthaki Yayınları, İstanbul, 2005, s. 77-96.

¹⁷ ÖZDEMİR, **2010a**, s. 52-3.

¹⁸ HIRST, Paul, **On Law and Ideology**, The Macmillan Press, London, 1979, s. 96.

¹⁹ Bkz. EDELMAN, Bernard, **Ownership of the Image: Elements for a Marxist Theory of Law**, (trans. Elizabeth Kingdom), Routledge & Kegan Paul, 1979, Bölüm 5,6 ve Sonuç. Ayrıca bkz. HUNT, Alan, “The Ideology of Law: Advances and Problems in Recent Applications of the Concept of Ideology to the Analysis of Law”, **Law & Society Review**, Year: 1985, Volume: 19, Issue:1, s. 11-38.

²⁰ HUNT, Alan, “Marxist Theory of Law”, **A Companion to Philosophy of Law and Legal Theory**, (ed. D. Patterson), Wiley-Blackwell, Malden, 2010, s. 352.

²¹ MILANOVIC, Dragan, **Weberian and Marxian Analysis of Law: Development and Functions of Law in a Capitalist Mode of Production**, Ashgate, Hampshire, 1989, s. 79.

sorunsalları dolayısıyla ele aldığı söylenebilir. Alan Hunt'a başvurulacak olursa bunlar, (1) belirli tarihsel dönemlere özgü tahakküm ve boyun eğdirme ilişkilerinin açıklanması, (2) bu ilişkilerin sürekliliğinin ve yeniden üretiminin izah edilmesi ve (3) bu ilişkileri sonlandıracak koşulların tanımlanarak özgürleşmiş toplumsal ilişkilerin gerçekleştirilmesidir²². Öyleyse hukuka Marksist yaklaşım, hukukun bu sorunsallar içindeki rolü ve etkisine odaklanmayı amaçlamaktadır. Daha somut ifadeyle, "hukuka Marksist yaklaşımlar, kapitalist toplumları karakterize eden sınıf, ırk, inanç ve cinsiyet gibi yapısal eşitsizliklerin yeniden üretilmesinde hukukun rolünü araştırmayı"²³ amaçlar. Bu amaç ise en nihayetinde belirli bir toplum-hukuk ilişkisi perspektifi, hukukun kapitalist toplumsallaşmanın içindeki yeri ve etkisine dair bir görüş açısı geliştirmeyi gerekli kılar. Eş deyişle, hukukun sürekli hareket halinde olan "[toplum ve] devlet yapısı içerisinde haritalanması", bu sayede de "toplumsal yapı içerisindeki ayrıcalıklı pozisyonu ile işlevi arasında irtibat noktalarının tesis edilebilmesi"²⁴ önemli bir araştırma konusu olarak belirir. İşte bu makale, hukuka tarihsel materyalist yaklaşım açısından, hukukun toplum içerisindeki etkisinin anlaşılmasında teorik bir önemi haiz toplumsal formasyon kavramına odaklanmaktadır. Bu bağlamda, makalede tarihsel materyalist hukuk kavrayışının ana hatlarının ya da temel önermelerinin ayrıntılandırılması değil, hukukun toplumsal bütün içerisinde haritalandırılmasına imkan veren teorik bir çerçevenin incelenmesi amaçlanmaktadır. Makale bu amaç doğrultusunda toplumsal formasyon kavramının sunduğu teorik çerçevenin incelenmesiyle sınırlandırılmıştır. Bu çerçevenin hukuk çalışmaları için önemine ise sonuç bölümünde değinilmektedir.

Ayrıca belirtmek gerekir ki hukukun toplumsal bütünlük içerisinde haritalandırılması, tarihsel materyalist toplum kavrayışıyla doğrudan ilişkilidir. Nitekim tarihsel materyalist toplumsal formasyon kavramının bir diğer önemi bu noktada ortaya çıkmaktadır. Tarihsel materyalizmin hukuku "soyut, evrensel ve tarih dışı üstün ilkelere"²⁵ gönderme yapmaksızın analiz etmesi, toplumsal bütünün Marksist

²² HUNT, 2010, s. 353.

²³ ÖZDEMİR, 2008, s. 171.

²⁴ ÖZDEMİR, 2008, s. 171.

²⁵ ÖZDEMİR, Ali Murat, **Güç Buyruk Düzen: Uluslararası Hukuk Kuramında Eleştirelilik ve Emperyalizm**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2011, s. 100.

kavrayışının doğrudan sonucudur. Bir başka deyişle, tarihsel materyalizm bir bütünlük olarak toplumun yeniden üretimi söz konusu olduğunda, iktidar/güç ilişkileri alanını siyasal alanla sınırlamayı piyasa güçlerini de göz önüne kattığı için, hukukun üretim ilişkileriyle olan kaçınılmaz bağının topografisinin tespit edilmesine olanak tanımaktadır. Toplumsal formasyon kavramı, aşağıda değinileceği üzere, eninde sonunda somut bir toplumsal ilişkiler bütününe atıf yaptığından, hukuku toplumdaki somut iktisadi, politik, ideolojik, tarih dışı bir olgu olarak değil; aksine, bir toplumdaki somut iktisadi, politik, ideolojik, kültürel süreç ve dönüşümlerden koparılamaz bir oluş ve dönüşüm alanı olarak ele almaya olanak sağlar. Hukukun geniş anlamıyla ekonomik süreçlerden yalıtık olmadığını, hukukun toplumsal etkisinin aynı zamanda ideolojik bir etki olduğunu ve genel olarak politik alan üzerinden dolaymlandığını anlamak bakımından kavram ayırt edici niteliktedir²⁶. Bu açıdan, bir toplumdaki iktisadi, hukuki, politik ve ideolojik alanların analitik olarak haritalanmasına imkan tanıyan Althusserci Marksizmin²⁷ makale için kuramsal önemini de şimdiden vurgulamak yerinde olacaktır. Dragan Milanovic, *Weberian and Marxian Analysis of Law* eserinde hukukun Marksist analizinin iki biçimde ortaya çıktığını belirtmektedir: araçsalcılık ve yapısalcılık²⁸. Milanovic'e göre araçsalcılık, hukuku kabaca devletin ve yönetici sınıfın bir enstrümanına indirgerken; yapısalcılık hukuka göreli bir özerklik tanımaktadır²⁹. Althusserci Marksizmin bu bakımdan Yapısalcı Marksizme dahil olduğu söylenebilir³⁰. Yapısalcı Marksizmler bir toplumsal formasyonu oluşturan ekonomik, politik ve ideolojik alanların birbirlerinden görece özerk olduğunu ve her birinin diğerleri üzerinde kendilerine özgü ayrıcalıklı etkileri bulunduğu noktasında ortaklaşarak, bir toplumsal formasyonu tam da bu ayrıcalıklı etkiler arasındaki özgül ilişkiler bakımından kavramsallaştırırlar³¹. Bu bağlamda, toplumsal formasyon kavramının, tarihsel materyalist literatür içindeki kapsayıcı toplumsal analizler bakımından olduğu gibi, hukuka dair analizler açısından da

²⁶ ÖZDEMİR, 2008, s. 171.

²⁷ Bkz. ÖZDEMİR, 2008, s. 171.

²⁸ MILANOVIC, 1989, s. 14, 41.

²⁹ MILANOVIC, 1989, s. 14.

³⁰ ÖZDEMİR, 2011, s. 98.

³¹ MILANOVIC, 1989, s. 46.

birincil önemde olduğunu belirtmek gerekir³².

I. TOPLUMA TARİHSEL MATERYALİST BAKIŞ VE TOPLUMSAL FORMASYON KAVRAMI

Friedrich Engels, Alman düşünür Werner Sombart'a gönderdiği 11 Mart 1895 tarihli mektubunda, Karl Marx'ın tarihsel materyalizme hayat veren yaklaşımının bir öğretilerden çok yöntem olduğunu dile getirir³³. Bu yöntem, tek tek nesnelere ve ilişkileri değil, ilişkilerin ve nesnelere oluşturduğu bütünlüğü sorunsallaştırmakta; söz konusu bütünlüğün en temel kategorilerinden yola çıkarak temel belirlenim yasalarını kavramaya çalışmaktadır³⁴. Öte yandan, tarihsel materyalist yaklaşımın bu niteliği, toplumsal bütünü üniter bir birlik olarak soyutladığı manasını taşımaz. Marx'a göre bütünlük, kaotik çeşitliliğin somut kavramıdır. Nitekim, Marx *Grundrisse*'de, "somut, çok sayıda belirlemenin bir noktada bağdaşması, dolayısıyla *çoğulluğun birliği* olduğu için somuttur" diye yazar³⁵. Antonio Negri'ye göre de Marx'ın düşüncesinde bütünlük kategorisi, farklılıkların birliği, daha da önemlisi bir ilişki olarak karşımıza çıkmaktadır³⁶. Eş deyişle toplumsal bütün, farklı parçaların toplamı değil, özgül bileşimi, bu bileşimi meydana getiren ilişkilerin somut ağı olarak kavranmalıdır³⁷. Toplumsal bütünlüğün bu materyalist kavranışıysa, sosyal bilimler için merkezi bir kavram olan 'toplum' kavramının yeniden düşünülmesini gerekli kılar.

³² Bkz. MILANOVIC, 1989, s. 41. Milanovic, hukukun Marksist analizinin anlaşılabilmesi için üretim tarzı, üstyapı ve toplumsal formasyon gibi kavramların bilinmesi gerektiğini yazmaktadır.

³³ ENGELS, Friedrich, "Engels'ten Berlin'deki W. Sombart'a", **Karl Marx Friedrich Engels Seçme Yapıtlar-3**, (çev. M. Kabagil, A. Gelen, K. Somer, V. Erdoğan, Ö. Ünal, M. Belli, S. Belli), Sol Yayınları, Ankara, 1979, s. 613.

³⁴ ÇULHAOĞLU, Metin, "Yöntem Sorunu: Genel Bir Yaklaşım", **Gelenek**, Yıl: 1989, Sayı 23, <https://www.gelenek.org/yontem-sorunu-genel-bir-yaklasim> (erişim tarihi: 20.03.2020); SAVRAN, Sungur, "Bir Üretim Tarzı Olarak Kapitalizm", **Kapital'in İzinde**, (der. N. Satlıgan vd.), Yordam Kitap, İstanbul, 2012, s. 95.

³⁵ MARX, 2013, s. 37. Vurgu bana ait.

³⁶ NEGRI, Antonio, **Marx Ötesi Marx: Grundrisse Üzerine Dersler**, (çev. Münevver Çelik), Otonom Yayınları, İstanbul, 2006, s. 104.

³⁷ AMIN, Samir, **Modernite, Demokrasi ve Din: Kültüralizmlerin Eleştirisi**, (çev. Fikret Başkaya, Uğur Günsür, Güven Öztürk), Yordam Kitap, İstanbul, 2016, s. 74.

Bilindiği gibi toplum sözcüğüne dair en temel zorluk, sözcüğün tanımlanışı noktasında belirmektedir. Bu zorluk, sözcüğün, Friedrich Nietzsche'nin 'ceza' kavramı hakkında söylediği gibi tek bir anlama değil de bir "anlamlar' birleşimine" sahip olmasından kaynaklanmaktadır³⁸. Bu bakımdan, kavramın olası bir tanımının kapsayacağı açıklayıcı unsurların, yetersiz ve eksik kalmaya mahkûm olduğu belirtilmelidir. Söz gelimi Theodor W. Adorno'ya göre, toplumun, çeşitli biçimlerde bölünmüş insan gruplarının oluşturduğu bir insanlık âlemi ya da basitçe, belirli bir dönemde yaşamış olan insanların meydana getirdiği bütünlük olarak kavranması, toplum sözcüğünün ifade ettiği daha birçok incelikli hususun gözden kaçırılmasına neden olacaktır³⁹. Toplum sözcüğü, 'toplum etkisi' yaratan ve birbirlerinden belirli ölçülerde farklılaşan toplumsal süreçleri aynı anda ifade ettiği içindir ki ancak farklı soyutlama düzeyleriyle tanımlanabilir⁴⁰. Bu nedenle, karşılaşılan birçok toplum tanımının daha baştan keyfi ve eksik kalacağını söylemek mümkündür⁴¹.

Gerçekten de tek tek toplumsal olgulardan soyutlanarak kavranabilecek mutlak bir öze sahip olmaması⁴²; pratikte sürekli dönüşüm içinde olduğu için ampirik araştırma metotlarına göz ardı edilemez bir direnç göstermesi⁴³; birçok nesnel bağlantıdan ve karşılıklı bağımlılık zincirinden oluşması⁴⁴; üretimin toplumsal ve sınıfsal karakterinden kaynaklanan bir tür antagonizmanın, bir toplumsal yapılanma/farklılaşma pratiği olarak kendisini büyük kitlelere ve bu kitleler arasındaki ilişkilere dayatması, bunun sonucu

³⁸ NIETZSCHE, Friedrich, **Ahlakın Soykütüğü Üstüne**, (çev. Ahmet İnam), Say Yayınları, İstanbul, 2003, s. 85; ADORNO, Theodor W., "Gesellschaft", **Gesammelte Schriften**, Bnd 8, Shurkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1972, s. 9.

³⁹ ADORNO, **1972**, s. 9. Toplumun insanlardan oluştuğu vurgulandığında bile, "birçok kişinin bir araya gelmesinden öte bir şey" olduğu; "aralarında belirli ve aşağı yukarı istikrarlı ilişkiler setine sahip kişiler[in] bir araya gelerek toplumu oluştur[duğu]" akılda tutulmalıdır. Bkz. SWEEZY, Paul, **Kapitalist Gelişme Teorisi**, (çev. Gülsüm Akalın), Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2007, s. 15.

⁴⁰ JESSOP, Bob, **Devlet Teorisi: Kapitalist Devlet Yerine Oturtmak**, (çev. Ahmet Özcan), Epos Yayınları, Ankara, 2008, s. 19.

⁴¹ JESSOP, **2008**, s. 19.

⁴² DEMIROVIĆ, Alex, **Toplum ve Eleştiri**, (çev. Muharrem Açıkgöz), FelsefeLogos Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 32.

⁴³ BHASKAR, Roy, **Gerçekliği Geri Kazanmak**, (çev. Beyza Sümer Aydaş), Nota Bene Yayınları, İstanbul, 2015, s. 142.

⁴⁴ ELIAS, Norbert, **Uygurhık Süreci**, Cilt 1, (çev. Erol Özbek), İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 12.

olarak da ‘geniş anlamıyla ekonomik’ gruplara bölünmesi⁴⁵; son olaraksa beşeri tarih içinde ortaya çıkmış sayısız ilişki tipini içeren neredeyse sonsuz çeşitlilikteki bağlam ve anlam kümesine işaret ediyor olması, modern toplumun kapsayıcı bir tanımının yapılabildiğini bir hayli zorlaştırmaktadır.

Nietzsche’nin *Ahlakın Soykütüğü Üzerine* başlıklı eserinde yazdığı gibi, “bütün bir sürecin semiyotik olarak bir araya geldiği kavramlar tanımdan kaçarak; yalnızca tarihi olmayanlar tanımlanabilir”⁴⁶. Hal böyle olunca da toplumun, toplumsal süreçlerin ve toplumsal ilişkilerin kavranışı esnasında bir çeşit anahtar işlevi gören, belirli bir teorik yaklaşıma ya da yaklaşımlar bütününe ve hatta bu yaklaşımların özgül yöntemlerine işaret eden açık, kapsayıcı ve çözümleyici kategorilere ihtiyaç duyulur⁴⁷.

İşte Marksist yaklaşım içinden geliştirilen toplumsal formasyon (*Gesellschaftsform/Gesellschaftsformation; social formation*) kavramı, tarihin belirli bir dönemine denk düşen somut ve tarihsel bir toplumsal gerçekliğin⁴⁸ kavranışı bakımından oldukça elverişli, tutarlı ve çözümleyici bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır⁴⁹. Kavram, toplumsal yapıların varlığı ve tarihselliği arasındaki bağıntıyı kurmak, bir başka

⁴⁵ Bob Jessop geniş anlamıyla ekonomiyi, Gramsci’nin Amerikanizm, Fordizm, üretim gibi kavramları aynı zamanda birer kültürel olgu olarak ele aldığı hatırlatarak şöyle açıklıyor: “En geniş anlamıyla ekonomi hem ekonomik hem de ekonomi dışı etmenleri kapsar. Ekonomi, toplumsala gömülmüş, toplumsal olarak düzenlenmiş ve stratejik olarak seçilmiş kurumların, örgütlerin, toplumsal güçlerin ve toplumsal bir ilişki olarak sermayenin genişletilmiş yeniden üretimi etrafında örgütlenen (veya en azından bu üretime müdahil olan) eylemlerin toplamıdır”. Bkz. JESSOP, Bob, “Ulusal Ekonomi ve Ulusal Devletin Geleceğini Anlatılmak? Düzenlemenin Yeniden Haritalandırılması ve Yönetişimin Yeniden İcadı Üzerine Düşünceler”, (çev. Ahmet Murat Aytacı), **Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet**, (der. B. Yarar vd.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 302.

⁴⁶ NIETZSCHE, 2003, s. 85. Nietzsche’nin bu cümlesine Bob Jessop ve Joachim Hirsch devlet sözcüğünden bahsederken başvurmuşlardır. Bkz. FLOHR, Mikkel / HARRISON, Yannick, “Reading the Conjuncture: State, Austerity, and Social Movements, an Interview with Bob Jessop”, **Rethinking Marxism**, Year: 2016, Volume: 28, Issue: 2, s. 306; HIRSCH, Joachim, **Materyalist Devlet Teorisi: Kapitalist Devletler Sisteminin Dönüşüm Süreçleri**, Alan Yayınları, İstanbul, 2011, s. 11.

⁴⁷ ÖNGEN, Tülin, **Prometheus’un Sönmeyen Ateşi: Günümüzde İşçi Sınıfı**, Yordam Kitap, İstanbul, 2014, s. 48; THERBORN, Göran, **Science, Class and Society: On the Formation of Sociology and Historical Materialism**, New Left Books, London, 1976, s. 72.

⁴⁸ Marx’a göre toplumsal gerçeklik “belli ilişkiler kümesi ve şeylerin yığılmasından ziyade belli ilişkiler kümesinde mündemiç bir değişim sürecidir. Bir başka deyişle [toplumsal] gerçeklik, sonu ve nerede duracağı bilinmeyen bir tarihi süreçtir”. Bkz. SWEEZY, 2007, s. 32.

⁴⁹ GODELIER, Maurice, “On the Definition of a Social Formation, The Example of the Incas”, **Critique of Anthropology**, Year: 1974, Volume: 1, Issue: 1, s. 63; GODELIER, Maurice, **Perspectives in Marxist Anthropology**, Cambridge University Press, Cambridge, 1977, s. 63.

ifadeyle bu yapıların içsel değişim dinamikleri arasındaki ilişkiyi tespit etmek suretiyle toplumsal hareketin yapısal ve üstyapısal veçhelerini açıklamaya hizmet eder⁵⁰. Bu bağlamda kavram, soyut bir toplum imgesine gönderme yapmaz. Daha ziyade, farklı üretim tarzlarının bir bileşimi olan somut toplumları ifade eder⁵¹. Fakat bu noktada, toplumsal formasyon kavramının yaygın olarak kabul gören iki anlamı arasındaki nüansa dikkat çekmek gerekmektedir: (1) *Bir üretim tarzının ortaya çıkışında temellenen toplumsal ilişkiler bütünlüğü* (üretimin maddi temeli ile bu maddi temele uygun düşen toplumsal ilişkiler bütünlüğü) olarak toplumsal formasyon kavramı ile; (2) *farklı üretim tarzlarının eklenmesi sonucu ortaya çıkan toplumsal ilişkilerin bütünlüğü* olarak toplumsal formasyon kavramı. Bu iki kullanımı ayırt etmek için, Fransız antropolog Maurice Godelier'nin toplumsal formasyon kavramı analizine başvurulabilir.

Godelier, toplumsal formasyon kavramının önemini ele aldığı metninde ilk önce Marx'ın neden 'formasyon' sözcüğünü tercih ettiğini açıklamaktadır. Godelier'e göre Marx, kendi döneminde henüz doğmakta olan jeoloji bilimi jargonundan etkilenmiştir. Dünyanın farklı çağlarının ardışıklığını birincil, ikincil, üçüncül ve dördüncül formasyon terimleriyle açıklayan Charles Lyell'den etkilenen Marx, formasyon sözcüğüyle bir üretim tarzının doğuşuna ve gelişimine vurgu yapmaktadır⁵². Toplumsal formasyon sözcüğü, bir yandan farklı üretim tarzlarının (kölecî, asyatipi, feodal vs.) ortaya çıkma ve gelişme süreçlerine işaret ederken, diğer yandan toplumsal bir süreçle bu sürecin sonucunu aynı anda ifade etmektedir. Godelier bu hususu şöyle dile getirir:

“Demek ki Marx'ın formasyon terimine ayrıcalık tanınması, bir süreci ve onun sonucunu aynı sözcükle ifade etmek istemesinden kaynaklanıyordu: Her tür doğal ya da toplumsal gerçeklik, bir sürecin sonucudur, bu sonucun kendisi de hareket halindedir ve ancak kendisine kendi özgül niteliklerini ve özelliklerini veren bir

⁵⁰ KÜTTLER, Wolfgang, **Gesellschaftsformation**, http://www.inkrit.de/e_inkritpedia/e_maincode/doku.php?id=g:gesellschaftsformation (erişim tarihi 23.03.2020).

⁵¹ GODELIER, Maurice, “Ekonomik ve Toplumsal Formasyon”, **Marxizm Sözlüğü**, (der. G. Bensussan vd.), (çev. Volkan Yalçınıoklu), Yordam Kitap, İstanbul, 2016, s. 291.

⁵² GODELIER, **2016**, s. 292. Ayrıca bkz. MELKEVİK, Bjarne, “Marx ve Hukuk Görüşü Hakkında: Özneler-Arasılık, Maddilik, Normatiflik”, (çev. Barkın Asal), **Public and Private International Law Bulletin**, Year: 2017, Volume: 37, Issue: 2, s. 914 vd.

sürecin içinde ve sonunda oluşur; bu sürecin kendisinin de kendi varoluş ve yeniden üretim koşulları vardır”⁵³.

Godelier’e kulak verildiğinde, Marx’ın kullanımıyla bir toplumsal(-ekonomik) formasyonun (1) belirli bir üretim tarzından, (2) bu üretim tarzına tekabül eden ekonomik ve ekonomi-dışı ilişkiler bütünüün özgül ve somut gerçekliğinden oluştuğu söylenebilir⁵⁴. Bir başka ifadeyle, toplumsal formasyon kavramı, Marx’ın *Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı*’nın önsözünde formüle ettiği yapı-üstyapı birliğiyle uyumlu görünmektedir⁵⁵. Bu bağlamda Godelier, Marx’ın sözünü ettiği şeyin, bir üretim tarzının doğması ve dönüşmesiyle ortaya çıkan ve gelişen toplumsal ilişkilerin ‘organik bütünlüğü’ olduğunu belirtir:

“Kapitalist üretim biçiminin gelişmesi, beraberinde, akrabalık ilişkilerinde, yönetim biçimlerinde, sanat biçimlerinde, ahlaki ve dini değerlerde bir dönüşüm getirdi. Marx’ın köleci formasyondan ve feodal formasyondan ayırarak, burjuva ekonomik ve toplumsal oluşum olarak tanımladığı şey, kapitalist üretim biçiminin gelişmesiyle gelişen ve bütün bu toplumsal ilişki formlarından oluşan organik bütündür”⁵⁶.

O halde Godelier’e göre, verili-somut bir toplumun tek başına bir toplumsal formasyonu oluşturması değildir söz konusu olan. Daha ziyade, farklı toplumların ya aynı toplumsal formasyona ya da farklı toplumsal formasyonlara ait olabileceği söylenebilir. Farklı toplumların aynı toplumsal formasyona ait olmaları, bunların maddi üretimlerinin, “bütünüyle ya da kısmen, bu toplumsal formasyona temel oluşturarak onu niteleyen

⁵³ GODELIER, 2016, s. 292.

⁵⁴ GODELIER, 2016, s. 293.

⁵⁵ Marx bu önsözde şöyle yazar: “Varlıklarının toplumsal üretiminde, insanlar, aralarında, zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan belirli ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişme derecesine tekabül eder. Bu üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadi yapısını, belirli toplumsal bilinç şekillerine tekabül eden bir hukuki ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur. Maddî hayatın üretim tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve entelektüel hayat sürecini koşullandırır. İnsanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir; tam tersine, onların bilincini belirleyen, toplumsal varlıklarıdır”. Bkz. MARX, Karl, *Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı*, (çev. Sevim Belli), Sol Yayınları, Ankara, 1976, s. 25.

⁵⁶ GODELIER, 2016, s. 293.

üretim [tarzına] dayanması[nı]” gerektirir⁵⁷. Fakat bu toplumların üretim açısından ulaştıkları gelişmişlik düzeyi, ilgili toplumsal formasyona aidiyetlerinin derecesini de belirleyecektir:

“XIX. yüzyılda İngiltere, Fransa, Almanya ve Rusya, kapitalist toplumsal-ekonomik formasyona, farklı derecelerde aittirler. Aynı şekilde, dönemine göre, bir toplum, bir üretim [tarzının] ve ona uygun düşen toplumsal ilişkilerin en ileri gelişmişlik örneğini sunabilir. İngiltere’nin XVIII. ve XIX. yüzyıllarda, Hollanda’nın XVII. yüzyılda en gelişkin kapitalist ülke olarak ortaya çıkması bu şekilde olmuştur”⁵⁸.

Gelgelelim Godelier, verili bir toplumun üretiminin farklı üretim tarzlarının bileşiminden meydana gelebileceğini dile getirerek, o toplumun farklı toplumsal formasyonlara ait olabileceğinin de altını çizer. Yani bir toplum, farklı üretim tarzlarını ve bu üretim tarzlarının kaynaklık ettiği farklı nitelikteki toplumsal ilişkileri aynı anda barındırıyor, aynı anda farklı toplumsal formasyonlara ait olacaktır (söz gelimi kapitalist, feodal ve kölecî). Fakat farklı üretim tarzlarının birlikteliği ya da eklemlenmeleri durumu, toplumsal formasyon kavramındaki önemli bir anlam kaymasına işaret etmektedir. Bu, toplumsal formasyon kavramının, yukarıda belirtilen ve daha yaygınlaşmış olan kullanımına, eş deyişle, “maddi temeli çok sayıda üretim [tarzının] eklemlenmesi üzerine kurulu somut toplumlar”ı ifade eden içeriğine işaret etmektedir⁵⁹. Godelier’e göre bu anlam kaymasını, Çarlık Rusya’sının içinde bulunduğu durumu (“eski köylü topluluğunun kalıntıları ve eski feodal ilişkiler, köylülerin ve zanaatkarların üretim tarzı, Bakü’deki sınai kapitalizm gibi üretim tarzlarının” bir arada varoluşunu) ifade etmek için ‘*obscestvenno-ekonomiceskaja formacija*’ tabirini kullanan Lenin gerçekleştirmişti⁶⁰.

Basitleştirilecek olursa, ilk durumda verili bir toplumun bizatihi kendisi somut bir toplumsal formasyonu ifade etmekten ziyade belirli bir toplumsal formasyona dahil

⁵⁷ GODELIER, 2016, s. 293.

⁵⁸ GODELIER, 2016, s. 293.

⁵⁹ GODELIER, 2016, s. 293-4.

⁶⁰ GODELIER, 2016, s. 294.

olmaktadır (burada toplumsal formasyon kavramı daha ziyade bir üretim tarzını ve bu üretim tarzında temellenen toplumsal ilişkiler bütünü ifade eder); ikinci durumdaysa verili bir toplumun bizatihi kendisi belirli-özel-somut bir toplumsal formasyon olarak karşımıza çıkmaktadır (burada toplumsal formasyon kavramı, farklı üretim tarzlarının, birinin egemenliği altında eklenerek belirli-özel-somut bir toplumsal ilişkiler bütünü meydana getirmesini ifade eder). Fakat her iki durum için de not etmek gerekir ki içinde yaşadığımız toplumun kendisi bir üretim tarzını oluşturmaz; üretim tarzı kavramı daha soyut bir toplumsal bütüne işaret ederken, bizler somut ve belirli bir toplumsal formasyon içinde yaşarız⁶¹.

Tüm bunların yanı sıra tarihsel materyalist yaklaşım açısından toplumsal formasyon kavramının, toplum kavramının yerine geçtiğini belirtmek gerekir⁶². Hatta buna göre, toplumların tarihi de esas olarak toplumsal formasyonların tarihi olacaktır. “İlk kertede” diye yazar Louis Althusser, “toplumsal formasyonların tarihi dışında bir tarih yoktur”⁶³. Althusser’in vurgusu önemlidir çünkü toplumsal formasyon kavramı, toplumsal bütünü oluşturan bağıntıların tarihsel özgüllüklerini, toplum kavramının aksine ön plana çıkarmaktadır. Bunun temel nedeniyse, toplumsal formasyon kavramının, tarihsel bir özgüllüğe dikkat çeken üretim tarzı (*Produktionsweise; mode of production*) kavramıyla ilişkili biçimde oluşmasıdır. Tek başına (soyut) toplum kavramı ise, genel olarak soyut ‘birey’in ayna görüntüsüdür ve birey-toplum ikiliği içinde düşünülür⁶⁴. Buna karşılık toplumsal formasyon, bir ya da birden fazla üretim tarzının (dolayısıyla da tarihsel olarak beliren özgül toplumsal üretim ilişkilerinin) somut olarak hayat bulduğu toplumsal biçimdir⁶⁵. O halde, toplumsal formasyon kavramını ayrıntılı bir biçimde incelemenin ilk adımı üretim tarzı kavramının açıklanması olmalıdır.

⁶¹ FINE, Ben / HARRIS Laurence, **Re-reading Capital**, Macmillan Press, London, 1979, s. 12-3.

⁶² BOTTOMORE, Tom, **A Dictionary of Marxist Thought**, Blackwell, Oxford, 2001, s. 500; HINDESS, Barry / HIRST, Paul, **Mode of Production and Social Formation: An Auto-Critique of Pre-Capitalist Modes of Production**, Macmillan Press, London 1983, s. 46-7.

⁶³ ALTHUSSER, Louis, **History and Imperialism: Writings, 1963–1986**, (trans. G. M. Goshgarian), Polity Press, Cambridge, 2020, s. 126, 133.

⁶⁴ ALTHUSSER, 2020, s. 127.

⁶⁵ ALTHUSSER, 2020, s. 128-9.

II. BİR BÜTÜNLÜK OLARAK ÜRETİM TARZI KAVRAMI

David Harvey *Sermayenin Sınırları*'nda, Marx'ın üretim tarzı kavramını üç farklı biçimde kullandığını yazar. Harvey'e göre (1) Marx *pamuğun üretim tarzı (mode of production of cotton)* dediğinde, "belirli bir kullanım değerinin üretiminde kullanılan fiili yöntem ve teknikleri kasteder"; (2) *kapitalist üretim tarzı (capitalist mode of production)* yazdığında, "genellikle kapitalizmin sınıf ilişkileri içinde, metaların mübadele için üretimini varsayarak, (elbette artı-değerin üretimini de işin içine katarak) emek sürecinin karakteristik formuna işaret eder"; (3) *Grundrisse* gibi *Kapital*'in hazırlık metinlerinde ise bu kavramı kimi zaman bir bütünü ifade etmek ve diğerleriyle karşılaştırmak için kullanır⁶⁶. Bu son durumda kavram;

*"kurumsal, hukuki ve yönetsel düzenlemeler, siyasi organizasyonlar ve devlet aygıtı, ideoloji ve karakteristik toplumsal (sınıfsal) yeniden üretim formları gibi üretim, mübadele, bölüşüm ve tüketim ilişkilerinden oluşan bir bütünlüğe işaret eder. Bu çerçevede içinde, 'kapitalist', 'feodal', 'Asya tipi' vb. üretim tarzlarını birbirleriyle kıyaslayabiliriz"*⁶⁷.

Kavramın, dikkat çekilen ikinci kullanımı, tarihsel materyalist literatürdeki en bilindik tanımına işaret etmektedir: "Bir üretim tarzı, üretici güçlerle toplumsal üretim ilişkilerinin özgül bir kombinasyonunu ifade eder"⁶⁸. Bu durumda kavramın soyutladığı şey, "doğayı dönüştürme kapasitesi"⁶⁹ sahip üretici güçlerle, toplumsal ve sınıfsal karakterdeki üretim ilişkilerinin bir bütün olarak üretim sürecinde (emek süreci + artı-değer üretimi) yan yana gelmelerinin yanı sıra, aralarındaki dinamik bağıntı, uyum ve çatışmanın tarihselliğidir. Bir üretim tarzının emek, üretim araçları ve üretim ilişkileri olmak üzere üç temel ögesi bulunmaktadır⁷⁰. Bu öğelerden ilk ikisi (emek ve üretim

⁶⁶ HARVEY, David, *Sermayenin Sınırları*, (çev. Utku Balaban), Yazılama Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 124.

⁶⁷ HARVEY, 2015, s. 124.

⁶⁸ JESSOP, Bob, *Devlet: Dün, Bugün, Gelecek*, (çev. Attila Güney), Epos Yayınları, Ankara, 2018, s. 145.

⁶⁹ HARVEY, 2015, s. 124.

⁷⁰ DİVİTÇİOĞLU, Sencer, *Marksist "Üretim Tarzı" Kavramı - Devlet ve Artık-Değer (İki Deneme)*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1971, s. 8 vd.

araçları) üretici güçleri oluştururken, insanların üretmek için birbirleriyle kurdukları ilişki ve bağıntılar üretim ilişkilerini teşkil eder⁷¹. Kapitalist üretim sürecinin Marksist analizi ise şu üç temel unsurdan söz etmektedir: (1) işçi (üretici), (2) üretim araçları, (3) işçi (üretici) olmadığı (*non-labourer, non-producer*) halde üreticinin ürettiği artı-emeğe artı-değer biçiminde el koyan kişi, yani kapitalist⁷². Bu durumda üretici güçler işçiyi ve ham madde, teknoloji gibi üretimin maddi koşullarını kapsamaktadır. Üretim ilişkilerinin ise, üretimin gerçekleşmesi amacıyla bu üç unsur arasında doğan ve gelişen ilişkiler olarak tanımlanması mümkündür. Nitekim Marx, *Kapital*'in ikinci cildinde, bir toplumsal üretim biçimini oluşturan temel üretim faktörlerinin, üretim araçları ve işçiler olduğunu kaydeder⁷³. Birbirlerinden ayrı olduklarında yalnızca potansiyel olarak üretim faktörü olan bu faktörler ancak etkileşime girdiklerinde üretim gerçekleşir. İşte bu etkileşimin özel biçimi, toplum yapısının farklı iktisadi çağlarını belirleyen şeyin kendisidir⁷⁴.

Üretim tarzı kavramının bizi ilgilendiren asıl boyutu ise -Harvey'in de belirttiği gibi- toplumsal nitelikteki bir *bütünlüğü* yüksek soyutlama düzeyinde ifade etmek için kullanılmalıdır. Althusser, Marx'ın toplumu gerçekten de bir 'toplumsal bütün' olarak kavradığını, fakat bu kavrayışın Hegelci bütünlük nosyonundan tümüyle farklılaştığını ileri sürmüştür. Althusser'e göre Marx'taki bütünlük/tümlük, içinde birbirlerinden farklı ve görece özerk düzey ve mertebelerin özgül belirlenimlere göre eklenmiş ve nihai kerte de ekonomik düzey ya da kerte tarafından belirlenen, belirli bir karmaşıklık tipinde yapılanmış bir tümlüğün birliğidir [unity of a structured whole]⁷⁵. Bu 'yapısal bütünlük' anlayışı, toplumsal olguların tümünün ekonomiye indirgenmesini imkânsız kıldığı gibi, ekonomi-dışı unsurların kapitalist üretimin yansımalarına indirgenemeyeceğini; aksine

⁷¹ DİVİTÇİOĞLU, 1971, s. 8-9.

⁷² CARCHEDI, Guglielmo, "On the Economic Identification of the New Middle Class", **Economy and Society**, Year: 1975, Volume: 4, Issue: 1, s. 5.

⁷³ MARX, Karl, **Kapital: Ekonomi Politikin Eleştirisi**, 2. Cilt, (çev. Nail Satlıgan, Erkin Özalp, Oktar Türel), Yordam Kitap, İstanbul, 2015, s. 45.

⁷⁴ MARX, 2015, s. 45.

⁷⁵ ALTHUSSER, Louis, "The Object of Capital", **Reading Capital**, (trans. Ben Brewster, David Fernbach), Verso, London, 2016, s. 244.

bütünü oluşturan ekonomik ve ekonomi-dışı alanların, birbirlerinin yeniden üretim koşullarını karşılıklı olarak belirlediğini ima etmektedir⁷⁶.

Althusser *Marx İçin*'de “insan toplumları” diye yazar, “kendilerini tümlükler olarak sunarlar; bunların birliği karmaşıklığın belirli bir özgül türünden oluşur ve Engels'in izinden giderek çok şematik olarak üçe indirgeyebileceğimiz kerteleri işin içine sokar: Ekonomi, politika, ideoloji”⁷⁷. Bu durumda -maddi anlamıyla- üretim ilişkileri, toplumsal bütünün içindeki ‘bölgesel bir yapı’ olarak görünecektir⁷⁸. Bu, her ne kadar ekonomik kertenin üretim ilişkileri tarafından belirlendiğine işaret etse de bir üretim tarzının maddi üretim ilişkilerine, yani ekonomik kerteğe indirgenebileceği anlamını taşımaz. Fredric Jameson'un da altını çizdiği gibi, Althusser tam da bu nedenle Marx'ın projesinde üretim tarzının ekonomiyle özdeş bir biçimde değil; aksine ekonomik, hukuki-politik, ideolojik vs. “düzeyler arasındaki ilişkilerin bütün sistemi”, yani “bir bütün olarak toplumsal ilişkiler sistemi” biçiminde sorunsallaştırıldığını ifade eder⁷⁹. Bir başka ifadeyle, tüm bu ilişkiler sistemi içinde gösterilmek istenen, düzeylerin/kertelerin birbirleriyle özdeşliği değil, birbirleriyle iç içe geçmelerine karşın yine de birbirleri arasında mevcudiyetini koruyan yapısal farklılıklar ve mesafelerdir⁸⁰.

Ayrıca Althusser, Marx'ın, üretim ilişkilerinin bir bütün olarak sürekliliğinin, bu ilişkilere bağlı olarak ortaya çıkan tahakküm/boyunduruk ve bağımlılık/kölelik biçimine, eş deyişle “toplumun belirli bir politik konfigürasyonuna” bağlı olduğunu gösterdiğini ileri sürmüştür. Althusser, bu politik biçimin, “üretimin failleri ve üretim araçlarındaki

⁷⁶ BURAWOY, Michael, **Üretim Siyaseti: Kapitalizm ve Sosyalizmde Fabrika Rejimleri**, (çev. Çağdaş Gümüöşluk), Nota Bene Yayınları, Ankara, 2015, s. 98-9, 143. dipnot.

⁷⁷ ALTHUSSER, Louis, **Marx İçin**, (çev. Işık Ergüden), İthaki Yayınları, İstanbul, 2015, s. 282. Benzer biçimde Étienne Balibar da bir üretim tarzı analizinin, bir toplumun kendi iktisadi yapısı ile karşılıklı ilişkisinin anatomisini sunduğunu yazmaktadır. Balibar ayrıca, üretim tarzı kavramsallaştırmasında olduğu gibi, toplumsal formasyonların da farklı düzeylerden (kerteler, pratikler) oluştuğunu ve Marx'ın bunlardan bilhassa üç tanesini (ekonomik temel, hukuksal ve politik üstyapılar, toplumsal bilincin kökenleri) belirlediğini vurgulamaktadır. Bkz. BALIBAR, Étienne, “Tarihsel Materyalizmin Temel Kavramları Üzerine”, **Kapital'i Okumak**, (çev. Işık Ergüden), İthaki Yayınları, İstanbul, 2007, s. 500, 502.

⁷⁸ ALTHUSSER, Louis, “Kapital'in Nesnesi”, **Kapital'i Okumak**, (çev. Işık Ergüden), İthaki Yayınları, İstanbul, 2007, s. 465.

⁷⁹ JAMESON, Fredric, **Siyasal Bilinçdışı**, (çev. Mesut Varlık, Yavuz Alogan), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2011, s. 33-4.

⁸⁰ JAMESON, 2011, s. 38.

bağlantı kipler”inde, daha özel olaraksa *mülkiyet ve düzenleme* bağlantıları düzeyinde temellendiğini yazar:

“Bu tür ilişkiler, üretim faillerinin dolaysız emekçiler ve efendiler olarak farklılaşım farklılaşmasına bağlı olarak, maddi güç (devlet) ve ahlaki güç (ideolojiler) aracılığıyla tanımlanmış bu ilişki türlerini ortaya koymaya ve sürdürmeye yönelik bir örgütlenmenin varlığını zorunlu (sınıflı toplum) ya da füzuli (sınıfsız toplum) kılar. Böylece bazı üretim ilişkilerinin, kendi varoluş koşullarının koşulu olarak, hukuksal-politik ve ideolojik bir üstyapının varlığını gerektirdiği ve bu üstyapının niçin ille de özgül (çünkü o, buna çağrı yapan özgül üretim ilişkilerinin sonucudur) olması gerektiği de görülmektedir”⁸¹.

Öyleyse bir üretim tarzına ait üretim ilişkilerinin kavranışı zorunlu olarak, toplumun farklı düzeylerinden oluşan bütünlüğü, yani o üretim tarzına ait olan düzeylerin biraradalığının özgüllüğünü kavramayı gerektirmektedir⁸². Üretici güçler ve üretim ilişkilerinin bir araya gelme tarzı, üretim tarzının bütünsel yapısı anlaşılmeden tanımlanamaz: “Üretim kavramını düşünmek, koşulların birliğini düşünmektir”; üretim tarzını düşünmek ise “üretimin yalnızca maddi koşullarını değil, toplumsal koşullarını da düşünmektir”⁸³.

Tüm bu hususların yanı sıra Althusser, yukarıda sıralanan üç bölgenin ekonomik, hukuki, politik, ideolojik ve teorik/kuramsal toplumsal pratikler tarafından kurulduğunu belirtir⁸⁴. Toplumsal pratik, belirli bir toplum içindeki mevcut pratiklerin karmaşık birliğidir⁸⁵. Althusser, toplumsal pratiğin bu karmaşık yapılanışında son kertede belirleyici olanın, (diğerlerine göre baskın olmasa bile) üretim pratiği, yani “doğanın

⁸¹ ALTHUSSER, 2007, s. 461. Ayrıca, Terry Eagleton konuyla ilgili olarak şöyle yazar: “[Ş]u her zaman yöneltilebilir olan bir sorudur: insani üretim etkinliği, niçin bir üstyapıya gereksinim duysun? Bu soruya verilebilecek yanıtlardan birisi şudur: çünkü, bugüne kadar, her tarih döneminde sömürüye dayalı ve bu nedenle de hukuki, siyasi ve ideolojik bakımdan düzenlenmesi ve onaylanması gereken toplumsal ilişkiler söz konusu olmuştur”. Bkz. EAGLETON, Terry, **İdeoloji**, (çev. Muttalip Özcan), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 122.

⁸² ALTHUSSER, 2007, s. 462, 470.

⁸³ ALTHUSSER, 2007, s. 469, 466.

⁸⁴ ALTHUSSER, 2015, s. 204-5.

⁸⁵ ALTHUSSER, 2015, s. 204.

(hammadde) belirli üretim ilişkileri çerçevesinde ve belirli üretim araçlarının yöntemli olarak düzenlenmiş kullanımına göre çalışan insanların faaliyeti sayesinde kullanım ürününe dönüşmesi” olduğunu yazmaktadır⁸⁶. O halde Althusser’in -son kerte de belirleme rolünü ekonomiye atfettiği hatırlanacak olursa-, ‘ekonomi’yle toplumsal üretim pratiğini kastettiği anlaşılmaktadır. Bu durumda, genel olarak ekonomi (yani maddi yaşamın üretimi) “sosyal yapının hakim olan yönünü belirlerken, sadece kapitalizmde, ekonomi, hakim olanın kendisi olduğunu belirlemektedir”⁸⁷.

Nota bene sözü edilen kavrayış, basitçe ekonominin ekonomi-dışı ilişkilere göre daima üstün olduğunu ya da olacağını iddia etmemektedir. Marx’ın “[m]addi hayatın üretim tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve entelektüel hayat sürecini koşullandırır”⁸⁸ cümlesi, ekonomik kertenin/düzeyin diğerlerine daima hakim olacağını ifade etmez. Étienne Balibar’ın vurguladığı üzere, maddi hayatın ve toplumun üretimi, daha ziyade “belirleyici bir yer işgal eden toplumsal yapının mercilerini belirliyor olması” anlamında belirleyicidir ve kapitalist üretim tarzında bu yer, ekonominin bizatihi kendisi tarafından işgal edilmiştir⁸⁹. Özetle bu yer, “gerçek yaşamın üretimi ve yeniden üretimi”⁹⁰ tarafından belirlenmektedir.

III. TOPLUMSAL FORMASYON KAVRAMININ TEMEL BOYUTLARI

A. Farklı Üretim Tarzlarının Bileşimi Olarak Toplumsal Formasyon Kavramı

Althusser, Marx’ın *Felsefenin Sefaleti*’nden itibaren “toplum” yerine “toplumsal formasyon”u kullandığını ileri sürer. Althusser’e göre Marx, toplumsal bütünlüğün yukarıda aktarılan karmaşık karakteri nedeniyle ve *toplum* sözcüğünün taşıdığı o idealist vurguya yabancı bir biçimde, “*teorik bir kavramlar sisteminin parçası*” ve bilimsel bir

⁸⁶ ALTHUSSER, 2015, s. 204.

⁸⁷ BURAWOY, 2015, s. 97.

⁸⁸ MARX, 1976, s. 25.

⁸⁹ BALIBAR, 2007, s. 532.

⁹⁰ ENGELS, 1993, s. 15.

kavram olarak ‘toplumsal formasyon’ kavramını kullanmaya başlamıştır⁹¹. Marx’ın *Katki*’nin önsözünde ve *Grundrisse*’nin girişinde de kullandığı bu kavram, onun klasik devlet-sivil toplum ikiliğine ve bu ikiliğin Hegelci yorumuna olan mesafesine işaret etmektedir⁹². Nitekim Marx’ın, üretim ilişkilerinin hayat bulduğu mekânı ifade eden sivil toplum kavramını (ve kuşkusuz sivil toplumun üzerinde duran devlet kavrayışını) terk ederek, ekonomik ve ekonomi-dışı (politika, hukuk, ideoloji, kültür vs.) olanın karmaşık bütünleşikliğini vurgulayan ‘üretim tarzı’ kavramını kullanmasının nedenlerinden biri de budur⁹³. İşte bu nedenle Marx’ın üretim tarzı kavramı, toplumsal formasyon kavramının sunduğu teorik çerçevenin belirleyicisi haline gelmiştir:

“[B]ir toplumsal formasyon, tarihsel olarak mevcut ve [...] egemen üretim tarzıyla çağdaşlarından ve kendi geçmişinden ayrılan her ‘somut toplum’u belirtir. Örneğin ilkel denem toplumsal formasyonlardan söz edilebilir, köleci Roma toplumsal formasyonundan, serf emeğine dayalı (‘feodal’) Fransız toplumsal formasyonundan [...] vs. söz edilebilir”⁹⁴.

Bu noktada yeri gelmişken, toplumsal formasyon kavramının, tarihsel materyalist gelenek içinde bir ‘Üretim Tarzı ve Toplumsal Formasyon Teorisi’ni biçimlendirdiğini hatırlatmak yararlı olacaktır. İngilizce konuşulan dünyada bu teorinin biçimlenişi 1950’lere rastlamaktadır⁹⁵. Erik K. Olsen’in belirttiği gibi, Maurice Cornforth’un 1953 tarihli *Historical Materialism* başlıklı kitabı bu teorinin ilk örneğidir. Ayrıca Oskar Lange’nin 1959’da yazdığı fakat 1963’te İngilizceye çevrilen *Political Economy* metni ile Otto Kuusinen ve diğerlerinin aynı tarihli *Fundamental’s of Marxism-Leninism* kitapları en erken örneklerden diğer ikisi sayılabilir⁹⁶. Teorinin temel hatları ve savları ise şöyledir:

⁹¹ ALTHUSSER, 2005, s. 42.

⁹² ELIOTT, Gregory, **Althusser: The Detour of History**, Brill, Leiden, 2006, s. 133.

⁹³ ALTHUSSER, 2015, s. 134-5; ELIOTT, 2006, s. 134; CLARKE, Simon, “Marksizm, Sosyoloji ve Poulantzas’ın Devlet Kuramı”, **Devlet Tartışmaları: Marksist Bir Devlet Kuramına Doğru**, (der. S. Clarke), (çev. İbrahim Yıldız), Ütopya Yayınevi, Ankara, 2004, s. 103.

⁹⁴ ALTHUSSER, 2015, s. 42.

⁹⁵ OLSEN, Erik K., “Social Ontology and Origins of Mode of Production Theory”, **Rethinking Marxism**, Year: 2009, Volume: 21, Issue: 2, s. 181.

⁹⁶ OLSEN, 2009, s. 181.

“1) Her toplum bir üretim tarzıyla politik, kültürel ve ideolojik üst yapının bir bileşimidir. [...] 2) Bir üretim tarzı iki temel bileşenden oluşur: üretici güçler ve üretim ilişkileri. 3) Bir toplumsal formasyon üç sosyolojik yasaya riayet eder. Bu temel yasalar şöyle sıralanabilir: İlk yasa, üretim ilişkileri ile üretici güçlerin birbirlerine zorunlu uyumluluğu yasasıdır. İkinci yasa, üstyapı ile ekonomik temel arasında zorunlu uyumluluk yasasıdır. Üçüncü yasa ise üretici güçlerin ilerleyici gelişimi yasasıdır”⁹⁷.

O halde Althusser’in (ve Althusserci Marksizmin), tarihsel materyalist literatürün bir dönemine oldukça hakim olan ‘Üretim Tarzı ve Toplumsal Formasyon Teorisi’ni yeniden yorumladığını söylemek mümkündür⁹⁸. Althusser, Marx’ın analizine göre, bütün toplumsal formasyonların birden fazla üretim tarzının varlığını içerdiğini ve bu üretim tarzları çoğulluğu içinde, egemen olan üretim tarzına diğerlerinin tabi olduğunu belirtir⁹⁹. Somut bir toplumsal formasyon, egemen bir üretim tarzı ile ona tabi olan diğerlerinin özgül biraradalıklarını ifade eder ve bu durumda, belirli bir toplum biçimindeki hâkim üretim tarzı, zayıf bir biçimde devam eden diğer üretim tarzlarıyla birlikte bir bütünlük oluşturur¹⁰⁰. Zayıflayan üretim ilişkilerinin etkinlikleri ise, kendi hâkim biçimlerinde oldukları gibi değil, hâkim üretim tarzının toplumsal kuruluşu ve seyrinin onlar üzerindeki özgül etkileri bakımından anlaşılabilir. Bir başka ifadeyle, egemen olan üretim tarzının yasalarının etkinliği, verili bir toplumsal bütünü/sistemin yapılanışı için birincil plandadır. Bu bakımdan, Barry Hindess ve Paul Hirst’in, *Mode of Production and Social Formation* başlıklı kitaplarında, Althusser’in, Marx’ın *Kapital*’ini kapitalist üretim

⁹⁷ OLSEN, 2009, s. 181. Ayrıca bkz. LANGE, Oskar, **Ekonomi Politik**, (çev. Muvaffak Şeref), Ataç Kitabevi, İstanbul, 1965, s. 26-60.

⁹⁸ “Resmi Marksizmin, daha özel olarak üretim tarzı ve toplumsal formasyon teorisinin, Althusserci eleştirisi, yerleşik Marksist dünya görüşünden kopuş çağrısından başka bir şey değildi”. Bkz. OLSEN, Erik K., “The Althusserian Controversy in Resrospect and Prospect”, **Rethinking Marxism**, Year: 2017, Volume: 29, Issue: 2, s. 341.

⁹⁹ ALTHUSSER, 2005, s. 43.

¹⁰⁰ Marx bu gerçekliğe henüz *Kapital*’in ilk kitabının Almanca birinci basımının önsözünde şöyle işaret ediyordu: “Diğer bütün alanlarda, Kıta Avrupası’nın batısındaki bütün öteki yerlerde olduğu gibi, sırf kapitalist üretimin gelişmesinin değil, bu gelişmenin eksikliğinin de acısını çekiyoruz. Modern sıkıntıların yanı sıra, eski, köhnemiş üretim tarzlarının bitkisel yaşamlarını sürdürmelerinin mirası olan bir dizi sıkıntı, doğurdıkları çağ dışı toplumsal ve siyasi ilişkilerle birlikte bizi eziyor. Yalnız yaşayanlar değil, ölümler de canımıza okuyor”. Bkz. MARX, Karl, **Kapital: Ekonomi Politikinin Eleştirisi**, 1. Cilt, (çev. Mehmet Selik, Nail Satlıgan), Yordam Kitap, İstanbul, 2015, s. 18-9.

tarzının özgül ‘toplum etkisi’ yaratma mekanizmasının teorisi olarak gördüğünü hatırlatmaları oldukça yerindedir¹⁰¹. *Kapital*, Althusser’e göre gerçekten de “kapitalist üretim tarzı içinde toplum etkisi üretiminin” mekanizmasını incelemektedir¹⁰². Klasik anlamıyla bir toplumsal formasyon, üretim tarzlarını oluşturan ilişkiler sisteminin özgül bir *toplum etkisi* üreten mevcut kombinasyonunu ifade eder¹⁰³. Toplumsal bütünü kendine has yaşamının temel mekanizmasını ve bu özgül toplum etkisini belirleyen şeyle ilgili karmaşık biraradallığın nasıl yapılandığıdır.

Althusser’in Marx ve Engels’in yapıtlarından çıkarsadığı şey, Marksist topografinin bir toplumsal formasyonu temel olarak ikiye ayırdığıdır: Yapı/altyapı/ekonomik temel (*infrastructure*), üretim ilişkileri ile üretici güçlerin ilkinin egemenliğindeki birliğinin; üstyapı ise (*superstructure*) hukuksal, politik ve ideolojik düzey ya da kertelerin toposudur¹⁰⁴. Althusser’e göre Marx, bu ikisi arasındaki karmaşık ilişkinin kavranışında iki temel hususun belirleyici olduğunu söylemiştir: “Bir yandan (ekonomik) üretim tarzının son kertede belirleyiciliği; diğer yandan üstyapıların görece özerkliği ve özgül etkinlikleri”¹⁰⁵. Öyleyse bir toplumsal formasyon bu üç bölgesel yapıyı, yukarıda gösterildiği gibi, kendi köklü gerçeklikleriyle birlikte içerir. Bu nedenle de söz konusu olan, hukuki-politik ve ideolojik kertelerin ekonomik temelin basitçe sonuçları ya da üstyapısal görüngüleri olmaları değil; her birinin, belirleyici oldukları ölçüde, ayrı ayrı diğerlerinin (ve dolayısıyla bütünü) varlık koşulları tarafından da (üst)belirlenmeleridir¹⁰⁶.

Dolayısıyla Marksizmin, bir toplumsal formasyondaki bu üç kerteyi, en nihayetinde ilkinin (ekonomi) belirleyici olduğu, birbirlerinden kopuk bölgeler/alanlar/düzeyler biçiminde ele aldığını düşünmek hatalı olacaktır. Marksist toplumsal topografide söz konusu olan daha ziyade, bu üç kavramın, birbirleriyle iç içe olan (*imbricated*) ve

¹⁰¹ HINDESS / HIRST, 1983, s. 27.

¹⁰² ALTHUSSER, Louis, “From Capital to Marx’s Philosophy”, *Reading Capital*, (çev. Ben Brewster, David Fernbach), Verso, London, 2016, s. 68-9.

¹⁰³ HINDESS / HIRST, 1983, s. 46.

¹⁰⁴ ALTHUSSER, 2015, s. 136; ELIOTT, 2006, s. 134.

¹⁰⁵ ALTHUSSER, 2015, s. 137.

¹⁰⁶ ELIOTT, 2006, s. 136.

karşılıklı olarak birbirlerine nüfuz eden (*interpenetrative*) gerçek olguları karşılamasıdır¹⁰⁷. Bir başka ifadeyle, genel olarak yapı kuramı için söylenebileceği gibi, burada da yapıyı oluşturan unsurlar artzamanlı (diyakronik) olarak değil, eşzamanlı (senkronik) olarak ve karşılıklı etkileşim halinde ilişkiye girerler¹⁰⁸. Toplumsal bütünün son kertede üretim ilişkileri tarafından belirlenmesinden çok, ekonomik belirlenimin her defasında farklı ölçekte de olsa her uğrakta gerçekleştiğini¹⁰⁹ ve bu uğrakların ‘üstyapısal’ (karşılıklı) etkilenime açık olduğunu belirtmek bu bakımdan önemlidir. Üstyapı kavramını da bu nedenle, tözsel değil ilişkiyel/ilineksel bir kavram olarak anlamak gerekir¹¹⁰. Gregory Elliott’un da dikkat çektiği bir pasajında Althusser şöyle yazar:

“Ekonomik diyalektiğin katışıksız halde rol oynadığının, tarihte üstyapı, vs. denen bu mercilerin işlerini bitirdikten sonra saygıyla bir kenara çekildiklerinin ya da Zamanı geldiğinde Majesteleri Ekonomi’nin diyalektiğin kraliyet yolu üzerinde ilerlemesine izin vermek için, sanki onun katışıksız görüngüsüymüş gibi yok olduklarının asla görülmediğini söylemek gerekir. Ne ilk anda ne de son anda, ‘son kerte’nin saati tek başına çalmaz”¹¹¹.

Üstelik, Marksizmin ‘ekonomizm’ olmadığına bu şekilde işaret eden Althusser’in, *yapı-üstyapı* dikotomisinin o vulgar alımlanışına itiraz eden Antonio Gramsci’yle temasını kurmak zor değildir¹¹². Gramsci henüz 20’li yıllarda, gelişmiş kapitalist

¹⁰⁷ WOODIWISS, Anthony, “The Discourses of Production (part I): Law, Industrial Relations and The Theory of Ideology”. **Economy and Society**, Year: 1987, Voume: 16, Issue: 3, s. 296; WOODIWISS, Anthony, **Social Theory After Postmodernism: Rethinking Prodition, Law and Class**, Pluto Press, London, 1990, s. 55.

¹⁰⁸ ÖZDEMİR, Ali Murat, **Ulusların Sefaleti**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2010, s. 47.

¹⁰⁹ ÖZDEMİR, **2010b**, s. 94.

¹¹⁰ “Üstyapı, ilişkiyel bir terimdir. Belirli toplumsal kurumların, egemen toplumsal ilişkilerin ‘destekleri’ olarak işlev görme biçimini gösterir; bizleri bu tür kurumları -iktidarda olan toplumsal güçle aralarındaki işlevsel ilişkiler bakımından- belli bir bağlama oturtmaya davet eder. En azından benim kanımca hatalı olan şey, terimin bu ‘ilineksel’ anlamından tözsel olan bir anlama –‘üstyapıyı’ biçimlendiren bir sabit, verili ve örneğin, filmleri de kapsayan bir kurumlar ‘alemi’ne- atlanılmasıdır”. Bkz. EAGLETON, **2005**, s. 125.

¹¹¹ ALTHUSSER, **2015**, s. 138-9.

¹¹² Althusser’in Gramsci’den nasıl ve ne derece etkilendiği ve Gramsci eleştirisi bu makalenin konusu değildir. Bununla birlikte Peter D. Thomas, Althusser’in Gramsci eleştirisinin ve dolayısıyla da Althusser’deki Gramsci etkisinin “Gramsci’nin görüşlerine ilişkin ciddi sınırlamalar ve temel yanlış anlamalarla malul” olduğunu belirtir. Bkz. THOMAS, Peter D., **Gramsci Çağı: Felsefe, Hegemonya, Marksizm**, (çev. İlker Akçay, Ekrem Ekici), Dipnot Yayınları, Ankara, 2013, s. 60.

toplumsal formasyonlarda sınıf egemenliğinin yeniden üretiminde siyasal iktidarın rolünü ele alırken, geliştirdiği tarihsel blok (*blocco storico*) kavramıyla, Marx'ın bu klasik metaforunu hiç de ekonomist olmayan bir biçimde yeniden yorumlamıştı¹¹³. Dahası bu yorum, verili bir “toplumsal formasyon çözümlemesinin bütünselci bir bakış açısına dayandırılmasına olanak” tanıyordu¹¹⁴. Gramsci'ye göre tarihsel blok, “ekonomik yapı (ya da temel) ile ‘karmaşık, çelişkili ve uyumsuz’ üstyapılar bütünlüğünün organik birliği olarak tanımlanabilir”¹¹⁵. Bu birlik içinde, yapı ve üstyapı arasında tek yönlü bir nedensellik değil, diyalektik sürecin bizatihi kendisini ifade eden zorunlu bir karşılıklılık, diyalektik bir ikilik (*dichotomy*) bulunmaktadır¹¹⁶. Dolayısıyla Althusser'in toplumsal bütüne dair yukarıda özetlemeye çalıştığımız kavrayışına Gramsci'nin büyük ölçüde kaynaklık ettiği söylenebilir¹¹⁷.

B. Somut Bir Toplumsal Bütün Olarak Toplumsal Formasyon Kavramı

Toplumsal formasyon kavramının bir başka önemi, kavramın somut ve gerçek bir toplumsal bütünü karşılama noktasındaki elverişliliği bakımından karşımıza çıkar. İyi bilindiği gibi, kavramın bu boyutu üzerinde bilhassa Nicos Poulantzas durmuştur. Poulantzas toplumsal formasyon kavramıyla, gerçekten var olan toplumların hiçbirinin saf olarak bir üretim tarzını temsil edemeyeceğini vurgulamayı amaçlar¹¹⁸. Poulantzas,

¹¹³ YETİŞ, Mehmet, “Gramsci ve Devletin İki Görünümü”, **Mülkiye Dergisi**, Yıl: 2009, Cilt: 33, Sayı: 264, s. 129-130.

¹¹⁴ YETİŞ, 2009, s. 131.

¹¹⁵ YETİŞ, 2009, s. 130-1.

¹¹⁶ YETİŞ, 2009, s. 131.

¹¹⁷ Ayrıca, ekonomik, hukuksal-politik ve ideolojik düzeyler arasındaki ayrımı hegemonya kavramına uygulamak da mümkündür: “Bu durumda, hegemonyanın tam olarak: ideolojinin başarılı olan türü olmadığı, çeşitli ideolojik, kültürel, siyasi ve ekonomik biçimlere ayrılabilmesi söylenebilir. İdeoloji, özellikle, iktidar mücadelelerinin anlamlandırma düzeyinde yaşanış biçimine karşılık gelir ve bütün hegemonik süreçlerde bu türden bir anlamlandırma içeriliyor olmasına rağmen, her durumda, yönetimin ayakta tutulmasını sağlayan başat düzey değildir. Milli marşın okunması, akla gelebilecek en ‘katıksız’ ideolojik etkinliktir; belki komşuları rahatsız etme dışında hiçbir amaç güdülmüyormuş gibi görünür. Aynı şekilde din, sivil toplumun çeşitli kurumları arasında belki de en ideolojik olanıdır. Fakat hegemonya, kültürel, siyasi ve ekonomik yapılarda da -retoriksel konuşmalarda olduğu kadar söylemsel olmayan etkinliklerde de- kurulur”. Bkz. EAGLETON, 2005, s. 164.

¹¹⁸ WOOD, Ellen Meiksins, **Kapitalizm Demokrasiye Karşı**, (çev. Şahin Artan), Yordam Kitap, İstanbul, 2016, s. 71.

bir üretim tarzının¹¹⁹ “realitede tam anlamıyla varolmayan formel-soyut bir nesne” oluşturduğunu yazar ve ekler, “aslında yalnızca tarihsel olarak belirlenmiş bir toplumsal formasyon vardır”: “Louis Bonaparte Fransası” ve “Sanayi Devrimi İngiltere”si gibi¹²⁰.

Benzer biçimde Marta Harnecker de, üretim tarzı kavramının soyut bir nesneye, saf (homojen) bir toplumsal bütünlüğe işaret ettiğini belirtmektedir¹²¹. Oysa tarihsel olarak belirlenen toplumsal formasyonlarda maddi malların üretimi heterojen bir karaktere sahiptir: “Aynı toplumda birbirlerinden farklı üretim ilişkileri bulmak mümkündür”¹²². Harnecker, Lenin’in Ekim Devriminin hemen sonrasında Sovyetleri, Marx’ın ise *Louis Bonapart’ın 18 Brumaire* başlıklı metninde dönemin Fransa’sını, farklı üretim tarzlarının ve üretim ilişkilerinin birliği olarak ele almalarını örnek verir. Gerçekten de Lenin 1921’de, Rusya’nın ekonomik karakterinin geçişli bir karaktere sahip olduğunu, farklı türdeki sosyo-ekonomik yapıların bu geniş coğrafyada birbirlerine karıştığını söylemekte ve Rusya’da bu dönemde, (1) patriyarkal köylü tarımının, (2) çoğunluğunu buğdaylarını satan köylülerin oluşturduğu küçük çapta meta üretiminin, (3) özel kapitalizmin, (4) devlet kapitalizminin ve (5) sosyalizmin birlikte var olduğunu ifade etmektedir¹²³. Lenin’e göre esas önemli olan, bunlardan hangisinin diğerleri üzerinde hakimiyet kuracağı sorusudur.

¹¹⁹ Poulantzas’ın *üretim tarzı* tanımı Althusser’in yukarıda değindiğimiz bütünlük tanımıyla neredeyse aynıdır: “Üretim tarzıyla genellikle ekonomik diye tanımlanan şeyi, yani dar anlamdaki üretim ilişkilerini değil, kendi kombinasyonları içerisinde pek çok kerte ve düzey olarak, kısaca bu tarzın bölgesel yapıları olarak ortaya çıkan çeşitli yapı ve pratiklerin özgül kombinasyonunu ifade edeceğiz. Bir üretim tarzı, Engels’in şematik olarak gösterdiği gibi, çeşitli kerte ve düzeyleri, ekonomisi, politikası, ideolojisi ve kuramsalı kapsar”. Bkz. POULANTZAS, Nicos, **Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar**, (çev. Şule Ünsaldı), Epos Yayınları, Ankara, 2014, s. 12. Öte yandan Ellen Meiksins Wood, Poulantzas’ın üretim tarzını tanımlarken Engels’e başvurmasını haklı olarak eleştirir. Wood, Engels’in saydığı bu kertelerin toplumsal bütünlüğün tarihini belirleyen kerteler olduğunu ve fakat Engels’in üretim tarzını tanımında bulunmadığını yazar. Bkz. WOOD, 2016, s. 71. Gerçekten de Poulantzas’ın aksine Althusser, Engels’in bu şematik anlatımına üretim tarzından değil toplumsal bütünden söz ederken başvurmaktadır.

¹²⁰ POULANTZAS, 2014, s. 13.

¹²¹ HARNECKER, Martha, “Mode of Production, Social Formation and Political Conjuncture”, **Theoretical Review**, Year: 1980, Vol: 17, s. 25.

¹²² HARNECKER, 1980, s. 25.

¹²³ LENIN, Vladimir Ilyiç, “The Tax in Kind”, **Lenin Collected Works**, Vol. 32, <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1921/apr/21.htm> (erişim tarihi 23.03.2020).

Öyleyse üretim tarzı kavramı ‘soyut’ bir toplumsal bütünlüğe işaret ederken; toplumsal formasyon kavramı sosyo-ekonomik yapıların ‘somut/gerçek’ karmaşıklığına karşılık gelir¹²⁴. Toplumsal formasyon kavramına dayanan bu toplumsal topografi kavrayışına göre, belirli bir toplumsal formasyonun özgül ve tarihsel (yani somut) olarak belirmesinde en fazla dikkat edilmesi gereken şey ekonomik, hukuki-politik, ideolojik (ve kuramsal) kertelerin özel eklemlenmesidir¹²⁵. Poulantzas, *Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar*’da bu eklemlenmeyi belirleyen *egemen üretim tarzı* olduğunu belirtir. Söz gelimi, kapitalist üretim tarzının egemen olduğu bir toplumsal formasyondan söz ediliyorsa eğer, ‘egemen rol’ burada ekonomik kerteğe ait olacaktır¹²⁶. Gerçekten de - Uwe Becker’in yazdığı üzere sadece ve sadece kapitalist toplumlarda “toplumsal bütünü diğer hiçbir parçası ekonomik yapının etkisinden daha büyük bir etki yaratmaz”¹²⁷. Bu açıktır ki egemen üretim tarzı olarak kapitalist üretim tarzının, kapitalist bir toplumsal formasyon içindeki baskınlığının dayatmasıdır.

C. Tarihyazımsal Bir İlerleme Olarak Toplumsal Formasyon Kavramı

Siyasal Marksist düşüncenin önde gelen temsilcisi Ellen Meiksins Wood, toplumsal formasyon ile üretim tarzı arasında yukarıdaki türden teorik bir ayırım geliştirme çabasına, Marx’ın *Grundrisse*’de yer alan bir pasajına başvurarak itiraz etmiştir. İlgili pasajda Marx, “her toplum biçiminde (*In allen Gesellschaftsformen*) bütün öteki üretimlere ve onlardan doğan ilişkilere sırasını ve önemini veren, belirli bir üretim ve onun doğurduğu ilişkilerdir. Tıpkı bütün renklerin özel tonlarını değiştiren bir genel aydınlatma gibi” diye yazmaktadır¹²⁸. Wood’a göre Althusser ve takipçilerinin ‘toplumsal formasyon(lar)’ diye çevirdikleri bu sözcük (*Gesellschaftsformen*)¹²⁹ “feodal düzen”, “modern burjuva

¹²⁴ HARNECKER, 1980, s. 26.

¹²⁵ POULANTZAS, 2014, s. 14.

¹²⁶ POULANTZAS, 2014, s. 14.

¹²⁷ BECKER, Uwe, “Sınıf Kuramı: Hala Eleştirel Sosyal Bilimsel Analizin Eksenini mi?”, *Sınıflar Üzerine Tartışmalar*, (ed. E. O. Wright), (çev. Tahir Emre Kalaycı), Nota Bene Yayınları, İstanbul, 2017, s. 176.

¹²⁸ MARX, 2013, s. 42; MARX, Karl, *Marx Engels Gesamtausgabe*, II.1/1, Dietz Verlag, Berlin, 1976, s. 41.

¹²⁹ Marx’ın sözcükleri ‘In allen Gesellschaftsformen’, Türkçeye ‘tüm toplum biçimlerinde/formasyonlarında’, İngilizceye ise ‘In all forms of society’ olarak çevrilebilir.

toplumu” gibi bir kullanıma işaret eder ve dolayısıyla da “ortak bir tür sosyo-tarihsel mantığı olan benzer bir dizi somut olgu ile ilişkili”dir¹³⁰. Wood şöyle yazar:

“Pasajın amacı, her şeyden önce, bir ‘toplumsal formasyonun’ ‘heterojenliğini’ nin değil, ‘birliği’ nin vurgulanmasıdır. Bu, birçok üretim tarzının, belirli üretim tarzının egemenliğinde olması meselesi değildir; ama örneğin üretimin farklı dallarının, ağır basan dalın özel niteliğine göre etkilenmesidir: Feodal toplumda tarımın -köylü üretimi ve feodal sömürü ile tanımlanan- özel doğası, sanayinin doğasını etkilemektedir; ‘burjuva toplumu’ndaki sanayinin özel doğası -sermayenin egemenliğindeki sanayi- tarımın doğasını etkilemektedir”¹³¹.

Şu halde Wood, mevcut toplumların saf anlamıyla kapitalist ya da feodal olmadıkları hususunda Althusserci Marksizmden pek de farklı düşünmemektedir. Wood’un vurgulamak istediği daha ziyade, Marx’ın ‘toplum biçimi’ kavramını kullanımının, “ampirik gerçekliğin karmaşık çeşitliliği içinde”¹³² bir üretim tarzının, kendisini bütünlüklü bir biçimde tüm topluma dayatan nesnel yasalarıyla ilgili olmasıdır. Wood’a göre -karşılığı *social form/toplum biçimi* olması gereken ve aslında verili-somut bir topluma işaret etmeyen- bu kavram, hiç de gerçekte var olan kapitalist ya da feodal toplumların kendilerine özgü/tarihsel karmaşıklıklarını ve farklılıklarını zorunlu olarak yok saymayı gerektirmez. Bu anlamda üretim tarzı ve toplum biçimi/formasyonu arasında Althusserciliğin yaptığı türden bir ayırım, esasında (saf) bir üretim tarzı (söz gelimi kapitalist üretim tarzı) ile o üretim tarzının tarihsel mevcudiyetinden ve egemenliğinden doğan somut üretim ilişkilerinin bütünü olarak belirli bir toplumsal bütün (kapitalist toplum) arasındaki örtüşmezliği anlamak açısından pek de faydalı bir ayırım gibi görünmemektedir¹³³.

¹³⁰ WOOD, 2016, s. 75.

¹³¹ WOOD, 2016, s. 75.

¹³² WOOD, 2016, s. 75-6.

¹³³ Wood’a göre bir başka sorun, Althusserciliğin ekonomizm eleştirisinin, ekonominin son kertede belirleyiciliği kavrayışı nedeniyle eleştirel bir işlev görmemesi ve hatta eleştirisinin teorik nesnesini - yani Marksizmin ekonomizme indirgenmesini- bizatihi yeniden üretmesidir. Fakat kanımızca, Althusserciliğin son kertede belirleme kavrayışını, bu kavrayışın klasik yorumuna (Cornforht, Lange, Kuusinen vs.) indirgemek haksızlık olacaktır.

Wood'un bu itirazı, onun Althusserci Marksizm eleştirisinin önemli bir parçasıdır ve büyük ölçüde İngiliz Marksist tarihçi E. P. Thompson¹³⁴ tarafından getirilen benzer yöndeki eleştirilerle irtibat içindedir. Her ne kadar bu eleştirinin ayrıntılarına -konunun dışına fazlaca taşıdığı için- girilmeyecekse de, başka bir İngiliz Marksist düşünür Perry Anderson'ın Thompson'un eleştirileri üzerine yazdıklarına değinmek, toplumsal formasyon kavramının önemini kavramak bakımından yararlı olacaktır.

Anderson'un aktardığına göre Thompson, Althusser'i toplumsal formasyon ve üretim tarzı kavramlarını özdeşleştirerek, Marksistleri "bir kavramsal hapisaneye" mahkûm etmekle suçlamaktadır¹³⁵. Thompson'a göre "sermaye kendi gelişim yasalarına sahip olan işlevsel bir kategoridir ve kapitalizm bu yasaların toplumsal formasyonlardaki etkisidir (*effect*)"¹³⁶. Eş deyişle Thompson'a göre kapitalizm, basitçe ve yalnızca kapitalist üretim tarzı analizinden çıkarsanamaz. İlginç olan şey, Thompson'un bu vurgusunun, Althusser'in toplumsal formasyon kavramına yüklediği anlamla son derece uyumlu olmasıdır. Perry Anderson tam da bu nedenle söz konusu suçlamanın, *Teorinin Sefaleti*'nde geliştirilen "uzun ithamlar listesi"ndeki en şaşırtıcı madde olduğunu belirtir:

*"Çünkü, Thompson'un onlara karşı getirdiği, üretim tarzıyla toplumsal formasyon arasındaki başlangıçtaki ayrılığı keşfedenler Althusser ve Balibar'ın kendileridir. Althusser'den önceki Marksizmin içinde toplumsal formasyon nosyonunun kendisinin ya çok az geçerliliği vardı ya da hiç yoktu. Neden onu Marx İçin'le birlikte 'toplum'un yerine sunmaya başladı? Çünkü alışılmış terim, onun karşı çıkmayı amaçladığı döngüsel, anlamlı bir bütünlüğün Hegelyen nosyonunun kesin bir basitlik ve birliğini varsayıyordu. Aksine, 1859 Önsöz'ünden alınmış toplumsal formasyon terimi (Gesellschaftsformation) herhangi bir toplumsal bütünlüğün karmaşıklığının ve üstbelirlenmesinin altını çizmeyi kolaylaştırıyordu"*¹³⁷.

¹³⁴ Bkz. THOMPSON, Edward P., **The Poverty of Theory & Other Essays**, Monthly Review Press, London, 1978. Türkçe edisyon için bkz. THOMPSON, Edward P., **Teorinin Sefaleti: Hatalı Bir Devridaim Makinesi**, (çev. Ahmet Fethi Yıldırım), Nika Yayınları, İstanbul, 2015.

¹³⁵ ANDERSON, Perry, **Marksizm'de Tartışmalar**, (çev. Ahmet Özdemir), Göçebe Yayınları, İstanbul, 1998, s. 99.

¹³⁶ THOMPSON, 1978, s. 253.

¹³⁷ ANDERSON, 1998, s. 99

Anderson, Althusser ve Balibar'ın, Marx'ın *Kapital*'de kapitalist üretim tarzının soyut teorisini ürettiğini ve *Kapital*'in farklı üretim tarzlarının özgül birlikte varolma yasalarını araştırmayı üstlenmediğini vurguladıklarını not eder¹³⁸. Bir toplumsal formasyonun, herhangi bir üretim tarzına indirgenmesinin tehlikelerine işaret etmek için epeyce çabalayan Althusser ve Balibar, Thompson tarafından -üstelik Thompson'un kendi eserinde tek bir toplumdaki üretim tarzlarının çoğulluğuna dair hiçbir ciddi analiz bulunmazken- bunun tersini yapmakla itham edilmişlerdir¹³⁹.

Anderson açık bir biçimde, toplumsal formasyon kavramının Althusserci yorumlanışının Marksizm içinde tarihyazımsal bir ilerleme olduğunu vurgulamaktadır: Marksistleri yukarıda sözü edilen türden bir kavramsal hapisaneyeye mahkûm etmek bir yana, "Althusser'in çalışması Marksistleri bundan kurtarmaya dönüktür"¹⁴⁰. Anderson ek olarak, Althusser'in düşüncesinde toplumsal formasyonların üç düzeyinin birbirlerine indirgenemezliğine bilhassa dikkat çekildiğinin altını çizerek, Althusserci Marksizmin hiçbir zaman ekonomik alana takılıp kalmadığını, Althusserci kavramların esas uygulamasının Poulantzas'ın devlet üzerine kapsamlı çalışması içinde görülebileceğini ifade etmiştir¹⁴¹.

Bir başka Marksist düşünür David Harvey ise bu tartışmayla ilgili olarak, Marx'ın, çalışmalarında 'toplumsal formasyon' ya da 'toplum biçimi'nden ziyade 'üretim tarzı'

¹³⁸ ANDERSON, 1998, s. 99-100.

¹³⁹ ANDERSON, 1998, s. 100.

¹⁴⁰ ANDERSON, 1998, s. 101.

¹⁴¹ ANDERSON, 1998, s. 102. Anderson, toplumsal kerteler düşüncesini bütünüyle reddeden Thompson'un hukuk kavrayışının, Althusserci hukuk kavrayışıyla zıt değil paralel olduğunu göstermektedir. Bkz. ANDERSON, 1998, s. 102-105. Öte yandan kısaca bahsetmek gerekir ki Wood'un yukarıda altını çizdiğimiz ortaklık vurgusuna benzer bir vurguyu Althusserci Marksizmi zırva olarak niteleyen, Analitik Marksizmin kurucularından Gerald Cohen'in kült eseri *Karl Marx'ın Tarih Teorisi: Bir Savunma* başlıklı kitabında görmek mümkündür. Cohen, Marx'ın *Gesellschaftsform* sözcüğüyle "kapitalizm", "serflik", "kölelik" gibi "toplumun ekonomik gelişmesindeki evreleri", yani bu evrelerin tarihsel olarak belirlenen en belirgin ve ortak niteliklerini belirttiğini söyler. Cohen'e göre, ekonomi Marx için toplumun merkezi olduğundan, o bunları toplumsal biçimler [social forms] olarak da tarif etmiştir. Bununla birlikte Cohen, bir ekonomik yapının "heterojen bir üretim ilişkileri koleksiyonundan ibaret" olduğunu da yazar ve ekler: "Bu nedenle doğrudan üreticilerin üretken güçlerle ilişki türü ne kadarsa o kadar ekonomik yapı tipi vardır diyorum". Demek ki bir toplumsal biçim gayet tabii birden fazla ekonomik yapı içerebilir ve bu durumda "doğrudan üreticileri bağlayan hakim ilişkiden söz etmek" gerekecektir. Görüldüğü gibi Wood'un toplum biçimi kavrayışı Cohen'inkiyle çok daha uyumludur. Bkz. COHEN, Gerald A., *Karl Marx'ın Tarih Teorisi: Bir Savunma*, (çev. Ahmet Fethi), Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1998, s. 98-100.

kavramını kullandığını not etmektedir¹⁴². Yine de Harvey -Wood'un aksine- üretim tarzı ve toplumsal formasyon arasındaki Althusserci ayrımın belirli tarihsel durumların analizinin daha incelikli yapılabilmesi açısından elverişli olduğu görüşündedir:

“Toplumsal formasyon’ fikri temel olarak, bize herhangi bir toplumda beşeri faaliyetlerdeki çeşitliliğin baskın üretim tarzı tarafından dikte edilen iktisadi pratiklere indirgenemeyeceğini hatırlatmaya yarar. Althusser ve Balibar bir toplumsal formasyonu ele alabilmemizi sağlayan iki yol önerirler. Birincisi toplumdaki iktisadi, siyasi, ideolojik ve kuramsal pratiklerin ‘görelî özerkliği’ kabul etmek zorundayız. Bu da, belli kısıtlar ile birlikte, kapitalizm içinde geniş anlamda kültürel, siyasi, ideolojik ve kuramsal çeşitlilik için bolca imkan var demektir. İkincisi, fîli tarihsel durumlarda, bir tanesi hakim olsa bile, birçok üretim tarzının birbiriyle iç içe geçtiğini ya da birbirine artiküle olduğunu kesinlikle görebiliriz. [...] Fakat bu özellikleri anlamak için, (dar anlamda ele alınan) herhangi bir üretim tarzının analizinin dikte ettiğinden daha karmaşık bir çerçeveyi kullanmak zorundayız”¹⁴³.

Toplumsal formasyon kavramının bu tarihyazımsal avantajına değinen bir başka Marksist düşünür ise, Bağımlılık Okulunun kurucu düşünürlerinden Samir Amin'dir. Samir Amin'in eserinde toplumsal formasyon kavramının kullanım biçimi -David Harvey'in yukarıda işaret etmiş olduğu gibi- tarihsel durumların/olguların analizinde daha 'karmaşık bir çerçeve' kullanma gerekliliğinin sonucudur.

Amin, *Modernite, Demokrasi ve Din* başlıklı kitabında kendi tarihsel materyalizm kavrayışını özetler. Amin'in yapısalcı/Althusserci tarihsel materyalizm kavrayışını bütünüyle benimsediğini söylemek doğru olmasa da, kimi hususlarda bu kavrayışla ortaklaştığını gözlemlemek mümkündür. Bunlardan en önemlisi Amin'in, Marksizmi kapitalizmin ekonomi politiğine indirgememesi, bu indirgemeyi “burjuva ekonomizmi alanına hapsolmek” olarak görmesidir¹⁴⁴. Yukarıdaki tartışmalardan da anlaşılacağı üzere, bu görüş esasında Althusser'den Thompson'a, Wood'dan Amin'e kadar birçok

¹⁴² HARVEY, 2015, s. 123, 29. dipnot.

¹⁴³ HARVEY, 2015, s. 124, 29. dipnot devamı.

¹⁴⁴ AMIN, 2016, s. 71.

çağdaş Marksist tarafından benimsenmektedir. Amin, Marx'ın saf ya da dar anlamıyla ekonomi politikle ilgilenmediğini, aksine “özellikle tarihsel gelişmenin bir aşaması olarak kapitalizmin özgüllüğü”nü araştırdığını ifade eder¹⁴⁵. Marx'ın analizinin merkezinde, bu özgüllüğü tanımlayan en temel unsur olan metanın fetiş karakteri (“bir fetiş olarak meta”/”meta yabancılaşması”) bulunmaktadır¹⁴⁶. Amin, kapitalizme özgü bu yabancılaşma kipliğinin, “toplumun ekonomik kerte tarafından yönetildiği, dolayısıyla, ekonomik kertenin son kertede değil, basbayağı belirleyici olması” anlamına geldiğini ileri sürer¹⁴⁷. Marx bu gerçekliğin kavramsal matrisini, değer yasasından yola çıkarak ve onu özgünleştirerek oluşturmuştur. Amin, ancak Marksist değer kategorisi sayesinde anlaşılabilir olan kapitalist sömürünün (dolayısıyla da değer yasasının) toplumsal yaşamın tüm veçhelerini belirlediğini ifade eder¹⁴⁸. Fakat bu, toplumsal yaşamın ekonomiye indirgenebileceği anlamına kesinlikle gelmez. Aksine piyasa toplumu hiçbir zaman saf ekonomik yasalarla sağlanan genel bir dengede bulunamayacağı için, her toplumdaki özgül “toplumsal güç ilişkilerini (sınıf mücadelelerini, sermayenin egemenlik biçimlerini, somut olarak bu egemenliğin gerektirdiği hegemonik sınıf ittifaklarını, yani siyaseti)”, bu toplumlara kavrarken göz önüne almak gerekir ki kapitalist toplumsal formasyonların oluşumunu belirleyen de tam olarak bu ilişkiler bütünüdür¹⁴⁹. Bu nedenle “Marx'ın projesi” der Amin, “ekonomik olanla değil, tarihsel materyalizmle ilgilidir”¹⁵⁰.

Amin, yukarıda sözü edilen toplumsal kertelerin ve bu kerteler arasındaki ilişkilerin kavranışında, Althusserci ‘üstbelirleme’ kavramını değil, ‘altbelirleme’ kavramını tercih eder. Üstbelirleme temel olarak, “toplumsal gerçekliğin değişik veçhelerini şekillendiren/etkileyen determinizmler[in] paralel etki yarat”ması ve bunların toplumsal sistemlerin yeniden üretiminde ve dönüşümünde “aynı yönde ve eş zaman zamanlı belirleyiciliğe sahip” olmasıdır¹⁵¹. Oysa Amin, (1) toplumsal kerteler arasındaki

¹⁴⁵ AMIN, 2016, s. 71.

¹⁴⁶ AMIN, 2016, s. 72.

¹⁴⁷ AMIN, 2016, s. 72.

¹⁴⁸ AMIN, 2016, s. 72.

¹⁴⁹ AMIN, 2016, s. 72-3.

¹⁵⁰ AMIN, 2016, s. 73.

¹⁵¹ AMIN, 2016, s. 76.

belirleyicilik ilişkisinin tarihsel olarak farklılaştığına dikkat çekmek gerektiğini (söz gelimi ekonominin özerkliği kapitalizme özgüken, “haraca dayalı (*tributair*) sistemlerde ekonomi politikaya tabidir”); (2) her toplumsal kertenin özerk bir mantığa sahip olduğunu ve bunların birbirleriyle çoğunlukla çatışma halinde bulunduğunu belirtir¹⁵².

Amin’e göre gerçekte varolan toplumlarda bu kertelerin hangisinin diğerlerine üstün geleceğini tarihsel olarak ön görmek zordur. Bu kertelerin altbelirleyiciliklerinin çatışması, tarihsel gidişat açısından bir belirsizlik durumu ortaya çıkarır¹⁵³. Bu belirsizlik ise eninde sonunda sözü edilen altbelirleyici mantıklardan (ekonomik, hukuki-politik, kültürel-ideolojik) birinin diğerlerine üstün gelmesiyle (kapitalizmde ekonomik olanın diğerlerine kendini dayatmasında olduğu gibi) çözüme kavuşur; ancak bu durum, olası tek çözümün bu olduğu anlamına gelmez¹⁵⁴. Böylece Amin, ekonominin (ya da üretimin) -baskın olmasa dahi- daima son kertede belirleyici olduğuna dair o klasik tarihsel materyalist düşünceye karşı çıkararak, böyle bir şeyin ancak tarihsel olarak tespit edilebileceğine, her yeni tarihsel durumun toplumsal güç ilişkilerinin bileşimini ve toplumsal kerteler arasındaki çatışmayı farklı bir biçimde etkileyebileceğine dikkat çeker. Amin ayrıca, geleceğin sosyalist toplumunda belirleyici olan kertenin ekonomik değil kültürel kerte olacağı yönünde tahmin yürütür.

Toplumsal formasyon kavrayışına dönecek olursa, Amin ilk olarak, üretim tarzı kavramının toplumsal formasyonları ve toplumsal formasyon sistemlerini anlamak için bir temel oluşturduğunu ifade etmektedir¹⁵⁵. Toplumsal formasyon, daha önce de ifade edildiği gibi, belirli üretim tarzlarının birinin egemenliği altındaki yapısal bileşimidir¹⁵⁶. Amin, bir üretim tarzının egemenlik etkilerini şöyle açıklar:

“1) Egemen olan tarzın temel yasaasının egemenliği; bu da tüm formasyonun yeniden üretim koşullarını belirler (dolayısıyla, söz gelimi kapitalist birikim yasaası,

¹⁵² AMIN, 2016, s. 77.

¹⁵³ AMIN, 2016, s. 77-8.

¹⁵⁴ AMIN, 2016, s. 78.

¹⁵⁵ AMIN, Samir, **Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme**, (çev. Semih Lim), Yordam Kitap, İstanbul, 2018, s. 51.

¹⁵⁶ AMIN, 2018, s. 51.

hem kapitalist toplumun yeniden üretim koşullarını, hem de, kapitalist sınıai ekonomi ile köylü ekonomisi dahil, kapitalist toplumun değişik bölümleri arasındaki karmaşık ilişkileri belirler); 2) Egemenlik altındaki tarzlarda üretilen artığın bir kısmının egemen tarza aktarımı (dolayısıyla, örneğin, rantın bir parçasının kâra dönüşümü); 3) Egemen tarzdaki egemen sınıfın politik üstünlüğü, öteki egemen sınıfların ise, en çok, müttefik konumuna indirgenmesi; 4) Egemen tarzın ideolojisinin başatlığı”¹⁵⁷.

Amin, pre-kapitalist toplumsal formasyonların aksine kapitalist toplumsal formasyonların türdeşleşme eğiliminde olduğunu yazmaktadır¹⁵⁸. Yani farklı üretim tarzları, farklı toplumsal formasyonlarda farklı biçimlerde kapitalist üretim tarzının egemenliği altında bulunuyor olsalar da, bu formasyonların tümü ortak bir biçimde kapitalist üretim tarzına indirgenme eğilimi gösterir. Dolayısıyla kapitalist toplumlarda egemenlik altındaki üretim tarzları, genel olarak bozulmuş veya çözülmüş olarak hayatta kalırlar.

Bir toplumsal formasyonun birden fazla üretim tarzının karmaşık biraradalığı olmasının bir diğer sonucu ‘artık’ (*surplus*)¹⁵⁹ üretiminin homojen olmayışıdır. Bir toplumsal formasyondaki üretim tarzlarının çoğulluğundan dolayı, o formasyonda üretilen ‘artık’, “farklı kökten gelen artıkların toplamıdır”¹⁶⁰. Bu nedenle de Amin, somut bir toplumsal formasyonun analizinin daima, (1) bu formasyonda artığın nasıl üretildiğine, (2) başka formasyonlarla arasındaki artık aktarımı ilişkisinin nasıl şekillendiğine (“verili bir toplumun kendisi için ürettiği artılla ne ölçüde yaşadığını ve başka bir toplumdan aktarılan artığa ne ölçüde bağımlı olduğunu bilmemiz gerekir”) ve

¹⁵⁷ AMIN, 2018, s. 51-2.

¹⁵⁸ AMIN, 2018, s. 52.

¹⁵⁹ Paul Baran ve Paul Sweezy *Tekelci Sermaye* başlıklı kült kitaplarında *artık* kavramının “mümkün olan en kısa tanımının, bir toplumun ürettiğiyle bu üretimin maliyeti arasındaki fark” olduğunu yazarlar. Bkz. SWEEZY, Paul / BARAN, Paul, **Tekelci Sermaye**, (çev. Gülsüm Akalın), Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2007.

¹⁶⁰ AMIN, Samir, **Unequal Development: An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism**, (trans. Brian Pierce), Monthly Review Press, New York, 1976, s. 18.

(3) artığın içeride toplumsal sınıflar ve gruplar arasında nasıl bölüşüldüğüne odaklanması gerektiğinin altını çizer¹⁶¹.

Amin için önemli hususlardan bir diğeri, toplumsal formasyonların birbirlerinden ‘yalıtık’ bir biçimde ele alınamayacak olmasıdır. Nitekim, çağdaş kapitalizmde farklı toplumsal formasyonlar tek bir kapitalist küresel sistem, yani kapitalist formasyonlar sistemi meydana getirirler. Bunun böyle olmasının ilk nedeni, metaların doğalarının evrensel olması; ikinci nedeni, sermayenin doğasının evrensel olması (sermayenin “uluslararası akışkanlığı”); üçüncü nedeni ise emek gücü piyasasının daima ulusal sınırlar içinde kalmasıdır (“emek gücünün uluslararası akışkanlığının aşırı sınırlılığı”)¹⁶². Öte yandan Amin’e göre, toplumsal formasyonlar, oluşturdukları bu sistem içinde “olgun, egemen, merkez” toplumsal formasyonlar ve “gelişmemiş, bağımlı, çevre” formasyonlar olmak üzere ikiye ayrılırlar. Ayrıca, okulun diğer düşünürlerinden sayılan Immanuel Wallerstein, bu iki toplumsal formasyonun yanında bir de yarı-çevre toplumsal formasyonların (ülkelerin) varlığından söz etmektedir¹⁶³. Wallerstein, yarı-çevre ülkelerin genellikle merkez ülkeler için çevre, çevre ülkeler içinse merkez ülke rolünü üstlenen ülkeler olduğunu yazar¹⁶⁴. Haliyle toplumsal formasyonlar sisteminin varlığının en önemli teorik sonuçlarından biri, bunlar arasındaki oldukça karmaşıklaşabilen uluslararası ilişkilerin kavranması sorununun ortaya çıkmasıdır. Bu aynı zamanda, “artık” a el koymanın özgül bir biçimi olarak kapitalizmi iki veçhede düşünmeyi gerektirir: “Kapitalizm; işçinin ürettiği artı-değere el konulmasının yanı sıra dünyada üretilen ‘artık’ a, dünya ekonomisinin merkezlerince el konulmasını da içerir”¹⁶⁵.

Toplumsal formasyon kavramının bu veçhesinden çıkan sonuç, bir toplumsal formasyonun tek bir üretim tarzından oluşmamasına benzer biçimde, küresel kapitalist sistemin de tek bir kapitalist toplumsal formasyondan oluşmadığıdır. Öyleyse

¹⁶¹ AMIN, 1976, s. 18.

¹⁶² AMIN, 2018, s. 53.

¹⁶³ Bkz. WALLERSTEIN, Immanuel, **Dünya-Sistemleri Analizi: Bir Giriş**, (çev. Ender Abadoğlu), BGST Yayınları, İstanbul, 2011.

¹⁶⁴ WALLERSTEIN, Immanuel, “Semi-Peripheral Countries and Contemporary World Crisis”, **Theory and Society**, Year: 1976, Vol: 3, Issue: 4, s. 462-3.

¹⁶⁵ ÖZDEMİR, 2010b, s. 210.

kapitalizmin küresel karakteri, tek bir kapitalizmin homojen bir biçimde dünyaya yayılışını değil, ama daha ziyade, tarihsel olarak belirlenen farklı kapitalizmlerin (birbirlerinden farklılaşan kapitalist toplumsal formasyonların) karmaşık ve olumsal biraradalığını, bunlar arasındaki çok boyutlu -asimetrik- güç ve bağımlılık ilişkilerini, yani uluslararası iş bölümünü ifade etmektedir.

SONUÇ YERİNE: KAVRAMIN HUKUK ÇALIŞMALARI İÇİN ÖNEMİNE DAİR

Marx'a göre bir toplumdaki üretim ilişkileri –o toplumdaki üretici güçlerle birlikte- Marx'ın üretim tarzı adını verdiği özgül bütünlüğü oluşturur. Bu açıdan toplum, her şeyden önce özgül üretim tarz(lar)ını oluşturan toplumsal pratiklerin (toplumsal ilişkilerin) somut kuruluşu ve karmaşık biraradalığına gönderme yapar. Bu biraradalığı yapılandıran ise üretim ilişkileridir¹⁶⁶. Marx bu kavrayış tarzını, 1849'da Alman *Neue Rheinische* gazetesinde bir dizi başyazı olarak yayımlanan *Ücretli Emek ve Sermaye*¹⁶⁷ başlıklı metninde şöyle özetler:

*“Toplumsal ilişkiler denilen şeyi, toplumu, ve, özel olarak, belirli bir tarihsel gelişme aşamasındaki bir toplumu, bir [bütün] halinde üretim ilişkileri belirler. Antik toplum, feodal toplum, burjuva toplumu, her biri aynı zamanda, insanlık tarihinde özel bir gelişme aşamasını gösteren böyle üretim ilişkileri bütünüdürler”*¹⁶⁸.

İşte toplumsal formasyon kavramı, bu karmaşık bir araya geliş kipinin teorik ve ampirik analizinde kullanışlı bir çerçeve sunmaktadır. Kavram, esas itibariyle ekonomik,

¹⁶⁶ Tekraren belirtilecek olursa, üretim ilişkileriyle, dar anlamıyla emek sürecindeki ilişkiler kastedilmemektedir. Yine üretim ilişkilerine yapılan vurgu, zorunlu olarak ekonomik kertenin belirleyici olduğunu iddia etmek manasını da taşımamaktadır. Amin'den de aktardığımız üzere, bu husus ancak tarihsel olarak tespit edilebilir. Diğer taraftan Simon Clarke, isabetli bir biçimde, kapitalist üretim ilişkilerinin yalnızca emek sürecine ilişkin ilişkiler olmadıklarını, daha geniş anlamda, değerlendirme süreci içinde sınıfsal olarak kurulan, değer yarasına ve biçimine tabi olan toplumsal üretim sürecinin bütününe dair ilişkiler olduklarını yazar. Bu açıdan, üretim ilişkileri bizatihi sınıflar arasındaki egemenlik ilişkileridir. Bkz. Clarke, **2004**, s 106.

¹⁶⁷ Marx'ın 1847'de işçilere verdiği konferansa dayanıyor.

¹⁶⁸ MARX, Karl, *Ücretli Emek ve Sermaye*, (çev. Süleyman Ege), Bilim ve Sosyalizm Yayınları, Ankara, 2001, s. 38.

politik, hukuki, ideolojik, kültürel vs. toplumsal süreçlerin özgül dinamikleri arasındaki ilişkiyi tespit etmeye yöneliktir. Üretim tarzı kavramının soyut bir toplumsal bütünü ifade etmesine karşılık, toplumsal formasyon kavramının somut ve karmaşık bir toplumsal varoluşu/durumu/biçimi analiz etmeye dönük olması son derece önemlidir. Bunun nedeni, üretim tarzı kavramının gerçekte tam anlamıyla var olmayan soyut bir bütünlüğe işaret etmesi nedeniyle, fiili toplumsal karmaşıklığın analizinde tek başına yetersiz kalmasıdır. Belirtmek gerekir ki toplumsal ilişki ve biçimlerin tarih içindeki uzun erimli dönüşümlerinin yanı sıra belirli bir toplumdaki sınıf ve sınıf fraksiyonları arasındaki karmaşıklaşmış ilişkilerin anlaşılması bakımından toplumsal formasyon kavramı ayırt edici bir çerçeve oluşturur. Dahası, sınıflı toplumlara ait üretim tarzları genelde iki sınıf (köle-efendi, serf-lord, ücretli işçi-kapitalist) varsayarken, toplumsal formasyonlar birden fazla üretim tarzından oluştukları için ikiden çok sınıfa kapsarlar¹⁶⁹. Bu nedenle somut-verili bir toplumda serfler, tüccarlar, ücretli çalışanlar, özgür küçük üreticiler vs.nin birlikte varolabileceğini göz ardı etmemek gerekir.

Toplumsal formasyon kavramı, verili bir toplumun bir üretim tarzının ve bu üretim tarzının ekonomik kertesine indirgenemeyeceğine, eş deyişle hukuki-politik ve ideolojik-kültürel düzeylerin somut toplumsal etkilerine dikkat çekerek, farklı nitelikteki toplumsal ve sınıfsal ilişkilerin oluşturduğu kapitalist bütünlüğü kavramaya hizmet etmektedir. Amin'in de belirttiği gibi,

“Bir toplum kendi altyapısına indirgenemez. Toplumun, daha doğrusu toplumun maddi yaşamının örgütlenmesi, egemen üretim tarzıyla ve üretim tarzlarının o toplumsal [formasyona] özgü eklemlenmesiyle bağlantılı olarak bazı siyasal ve ideolojik işlevlerin yerine getirilmesini zorunlu kılar. Bu işlevler ya doğrudan doğruya yukarıda tanımlanan sınıflarca ya da o sınıflara bağlı toplumsal gruplarca yerine getirilirler. Toplumun gerçek somut yapısına bu gruplar derinlemesine damgalarını vuracaklardır”¹⁷⁰.

¹⁶⁹ AMIN, Samir, **Eşitsiz Gelişme: Çevre Kapitalizminin Toplumsal Biçimleri Üzerine Deneme**, (çev. Ahmet Kotil), Arba Yayınları, İstanbul, 1991, s. 25.

¹⁷⁰ AMIN, 1991, s. 25.

Bütün bu hususlar göz önüne alındığında, tarihsel materyalist toplumsal formasyon kavramının hukuk çalışmaları bakımından belirleyici avantajlar taşıdığını söylemek gerekir. Nasıl ki tarihsel materyalizm (Engels'in vurguladığı üzere) bir öğretiden çok yöntem ve yaklaşım sunuyorsa, tarihsel materyalizmin hukuka olan ilgisi de bir hukuk öğretisinin geliştirilmesinden ziyade, hukuku kavramada özgül bir yöntem ve yaklaşımın sunulmasını amaçlamaktadır. Toplumsal formasyon kavramında içerilen tarihsel materyalist çerçeveye en nihayetinde toplumsal dönüşümün maddi veçhesine odaklandığı için, kavram, hukukun ebedi ve sabit bir entite olarak değil de tarihsel olarak belirlenen ve dönüşüm halinde olan bir ilişki ve biçimler bütünü olarak kavranmasına yardımcı olur. Buna, Roma hukuku ile modern hukuk arasındaki ilişkinin tarihselliği pekâlâ örnek verilebilir:

“Marx ve Engels Roma hukuk biçimlerinin modern hukuka miras kaldığını kabul etmekle beraber, bu biçimlerin farklı toplumsal formasyonlarda aynı anlamları içeren bir öze sahip gibi anlaşılması gerektiğini ifade ederler. Bu suretle tarihin materyalist değerlendirmesi, Roma hukuku ile modern hukuk arasındaki ilişkiselliği kabul eder; ancak bu ilişkiselliği bu iki toplumsal formasyonu eşitlemek ve böylece kapitalist kavram ve kurumları evrenselleştirme ve tarihsizleştirme yönüyle kullanmayı mümkün kılmaz”¹⁷¹.

Gerçekten de kavram, kamu hukuku ve özel hukuktaki kısa ya da uzun erimli dönüşümlerin anlamlandırılması bakımından önemli bir görüş açısı sunmaktadır. Bunun ilk nedeni, hukukun ekonomik ve politik alanlarla ilişkili bir biçimde ele alınmasına olanak tanınmasıdır. Söz gelimi “kamu hizmeti” kavramının hukuki içeriğindeki dönüşümü ele almak, kapitalizmin yaşadığı kriz ve yeniden yapılanma süreçlerini göz önüne almayı gerektirmektedir¹⁷². Aynı şekilde, idare hukuku, iş hukuku, rekabet hukuku gibi hukuk alanlarındaki dönüşümler, ancak bir toplumdaki artı-değer (‘artık’) üretimini etkileyen ekonomi-dışı faktörlere yönelik düzenleme faaliyetleri doğrultusunda ve sınıf mücadelesinin büyüme oranı ve zenginliğin bölüşümü gibi hususlar üzerindeki etkisi

¹⁷¹ SAĞDIÇ, Şeyma, “Roma'dan Sosyalist Topluma: Hukuki Biçimler Miras Kalır Mı?”, **Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi**, Yıl: 2019, Cilt: 9, Sayı: 1, s. 53-4.

¹⁷² Bkz. KARAHANOGULLARI, Onur, “Kamu Hizmetinde Kriz, Yeni Denge ve Hukuk”, **Emek Araştırma Dergisi**, Yıl: 2002, Sayı:1, s. 39-47.

hesaba katılarak tam anlamıyla açıklanabilir. İkinci neden ise şu şekilde açıklanabilir: Hem farklı üretim tarzlarının bunlardan birinin egemenliği altında eklenmesi hususu, hem de genel olarak kapitalizmin ve pre-kapitalist toplumların dönemsel/tarihsel süreçler olmaları, hukukun dönemselliğini ve tarihselliğini belirlemektedir. Yine, toplumsal formasyon kavramının bir toplumsal formasyonlar sistemine atıfta bulunması, hukukun ulusal ve uluslararası/ulusötesi boyutları arasındaki geçişliliği kavramak açısından oldukça önemlidir. Bu durumda hukuk, yukarıda da belirtildiği gibi, toplumsal bütünü devinimine bağlı olarak değişime ve anlam kaymalarına uğrayan bir olgu olarak kavranabilecektir. Nitekim modern toplumlarda hukukun yeri ve etkisinin ekonomik iktidar ve devlet iktidarı bağlantılı uzun erimli küresel dönüşümü; hukuk devleti, egemenlik, anayasa, güçler ayrılığı¹⁷³, olağanüstü hâl gibi kamu hukukunu yakından ilgilendiren kavramların toplumsal ve sınıfsal dönüşümler karşısındaki değişebilen konumları, hukuka tarihsel materyalist yaklaşımın oldukça yakından ilgilendiği konu başlıklarıdır¹⁷⁴. Aksi türden bir kavrayış; hukuku belirli bir dönemin hukukuyla özdeşleştirme, farklı dönemlerin hukukunun dönemsel/tarihsel özgüllüklerini göz ardı etme ve bunlar arasındaki süreklilik ilişkisini gözden kaçırma riskiyle her zaman karşı karşıyadır. Marx bu nedenle, burjuva iktisatçıların üretim ve hukuk devleti arasında kurduğu yüzeysel ilişkiye dair *Grundrisse*'de şöyle yazmaktadır:

“Üretimin her biçimi, kendi hukuksal ilişkilerini, kendi yönetim biçimini vb. doğurur. Bu incelik ve anlayıştan yoksunluk, tam tamına, birbirleri arasında organik bir bağ bulunan şeyleri olumsal bir ilişkiye, salt düşünce bağlantılarına koymakta kendini gösterir. İşte böylece burjuva iktisatçılar, örneğin ‘en güçlüünün hak sahibi olduğu’ döneme oranla, üretimin modern polisle daha kolay olduğu basit görüşünü benimsemişlerdir. Onların unuttukları şey ise, ‘en güçlüünün hakkı’ nın da

¹⁷³ Güçler ayrılığını tarihdışılaştırılmış bir hukuk devleti ilkesi olarak değil de Antonio Gramsci'nin hegemonya kavramı üzerinden somut tarihsel süreçlerle bağlantılı ve karşılaştırmalı olarak analiz eden güncel bir çalışma için bkz. KANSU KARADAĞ, Akasya, **Güçler Ayrılığı ve Hegemonya: Kuramsal Bir Tartışma**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2020.

¹⁷⁴ Bkz. NEUMANN, Franz L., “The Change in the Function of Law in Modern Society”, **The Democratic and Authoritarian State: Essays in Political and Legal Theory**, The Free Press of Glencoe, London, 1964, s. 22-68.

bir hukuk ilişkisi olduğu, ve kendi 'hukuk devletlerinde' bir başka biçim altında da olsa galebe çaldığıdır”¹⁷⁵.

Özetle, hukukun toplumsal ilişkiler alanının ve toplum etkisi yaratan süreçler birliğinin önemli bir parçası olduğu; toplumsal bütünü ekonomik, politik, ideolojik vs. veçhelerinde temellenen ilişkisellikten ve tarihsellikten yalıtılarak kavranamayacağı açıktır¹⁷⁶. Tarihsel materyalist toplumsal formasyon kavramı, hukukun toplumsal bütün içerisinde haritalanmasına imkân veren bir kuramsal çerçeve sunmaktadır. Bu bağlamda tarihsel materyalist hukuk kavrayışının, hukukun üretim ilişkilerinin kuruluşu ve yeniden üretimindeki somut etkisini ve toplumsal-sınıfsal güç ilişkilerinin düzenlenişindeki maddi ve kurumsal rolünü öne çıkardığı; bilhassa da toplumsal formasyon kavramı dolayısıyla, toplum ve hukuk ilişkisine, hukukun toplumsal işlevlerine ve toplumsal dönüşümüne dair kuramsal ve bütünlüklü bir görüş açısı sunduğu ileri sürülebilir.

¹⁷⁵ MARX, 2013, s. 25-26. Son cümle, metnin orijinaliyle karşılaştırılarak değiştirilmiştir. Bkz. MARX, 1976, s. 25.

¹⁷⁶ Bkz. AKBAŞ, Kasım, “Sınıf Mücadelesi ve Hukuk: Marx’ın Yönteminin İzinde”, **Praksis**, Yıl: 2019, Sayı: 48, s. 54.

KAYNAKÇA

- ADORNO, Theodor W., “Gesellschaft”, **Gesammelte Schriften**, Bnd 8, Shurkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1972.
- AKBAŞ, Kasım, “Sınıf Mücadelesi ve Hukuk: Marx’ın Yönteminin İzinde”, **Praksis**, Yıl: 2019, Sayı: 48, s. 42-61.
- AKMAN, Şefik Taylan, **Hukuk ve Politika İlişkisi: Hukukun Ekonomi Politik Analizi ve Liberal Hukuk Düzeninin Eleştirisi**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2016.
- ALTHUSSER, Louis, “From Capital to Marx’s Philosophy”, **Reading Capital**, (çev. Ben Brewster, David Fernbach), Verso, London, 2016.
- ALTHUSSER, Louis, “Kapital’in Nesnesi”, **Kapital’i Okumak**, (çev. Işık Ergüden), İthaki Yayınları, İstanbul, 2007.
- ALTHUSSER, Louis, “The Object of Capital”, **Reading Capital**, (trans. Ben Brewster, David Fernbach), Verso, London, 2016.
- ALTHUSSER, Louis, **History and Imperialism: Writings, 1963–1986**, (trans. G. M. Goshgarian), Polity Press, Cambridge, 2020.
- ALTHUSSER, Louis, **Marx İçin**, (çev. Işık Ergüden), İthaki Yayınları, İstanbul, 2015.
- ALTHUSSER, Louis, **Yeniden Üretim Üzerine**, (çev. Işık Ergüden), İthaki Yayınları, İstanbul, 2005.
- AMIN, Samir, **Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme**, (çev. Semih Lim), Yordam Kitap, İstanbul, 2018.
- AMIN, Samir, **Eşitsiz Gelişme: Çevre Kapitalizminin Toplumsal Biçimleri Üzerine Deneme**, (çev. Ahmet Kotil), Arba Yayınları, İstanbul, 1991.
- AMIN, Samir, **Modernite, Demokrasi ve Din: Kültüralizmlerin Eleştirisi**, (çev. Fikret Başkaya, Uğur Günsür, Güven Öztürk), Yordam Kitap, İstanbul, 2016.
- AMIN, Samir, **Unequal Development: An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism**, (trans. Brian Pierce), Monthly Review Press, New York, 1976.
- ANDERSON, Perry, **Marksizm’de Tartışmalar**, (çev. Ahmet Özdemir), Göçebe Yayınları, İstanbul, 1998.
- BALIBAR, Étienne, “Tarihsel Materyalizmin Temel Kavramları Üzerine”, **Kapital’i Okumak**, (çev. Işık Ergüden), İthaki Yayınları, İstanbul, 2007.
- BASSO, Luca, “Between Pre-Capitalist Forms and Capitalism: The Problem of Society”, **In Marx’s Laboratory**, (der R. Bellofiore vd), Brill, Leiden, 2013, s. 329-345.

- BECKER, Uwe, “Sınıf Kuramı: Hala Eleştirel Sosyal Bilimsel Analizin Ekseni mi?”, **Sınıflar Üzerine Tartışmalar**, (ed. E. O. Wright), (çev. Tahir Emre Kalaycı), Nota Bene Yayınları, İstanbul, 2017.
- BHASKAR, Roy, **Gerçekliği Geri Kazanmak**, (çev. Beyza Sümer Aydaş), Nota Bene Yayınları, İstanbul, 2015.
- BLACKLEDGE, Paul, **Marksist Tarih Kuramı Üzerine**, (çev. Şükrü Alpagut), Yordam Kitap, İstanbul, 2017.
- BOTIGELLI, Émile, **Bilimsel Sosyalizmin Doğuşu**, (çev. Kenan Somer), 2. Basım, Bilim ve Sosyalizm Yayınları, Ankara, 1997.
- BOTTOMORE, Tom, **A Dictionary of Marxist Thought**, Blackwell, Oxford, 2001.
- BURAWOY, Michael, **Üretim Siyaseti: Kapitalizm ve Sosyalizmde Fabrika Rejimleri**, (çev. Çağdaş Gümüşoluk), Nota Bene Yayınları, Ankara, 2015.
- CARCHEDI, Guglielmo, “On the Economic Identification of the New Middle Class”, **Economy and Society**, Year: 1975, Volume: 4, Issue: 1, s. 58-76.
- CASTORIADIS, Cornelius, **Toplum İmgeleminde Kendini Nasıl Kurar?**, 1. Cilt, (çev. Hülya Uğur Tanrıöver), İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.
- CLARKE, Simon, “Marksizm, Sosyoloji ve Poulantzas’ın Devlet Kuramı”, **Devlet Tartışmaları: Marksist Bir Devlet Kuramına Doğru**, (der. S. Clarke), (çev. İbrahim Yıldız), Ütopya Yayınevi, Ankara, 2004.
- COHEN, Gerald A., **Karl Marx’ın Tarih Teorisi: Bir Savunma**, (çev. Ahmet Fethi), Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1998.
- ÇATALOLUK, Gökçe, “Hukuk Çalışmaya Devam Etmeli miyiz? Sistemik Bir Analiz”, **Hukuk Kuramı**, Yıl: 2018, Cilt: 5, Sayı: 1, s. 1-24.
- ÇULHAOĞLU, Metin, “Yöntem Sorunu: Genel Bir Yaklaşım”, **Gelenek**, Yıl: 1989, Sayı 23, <https://www.gelenek.org/yontem-sorunu-genel-bir-yaklasim> (erişim tarihi: 20.03.2020).
- DEMIROVIĆ, Alex, **Toplum ve Eleştiri**, (çev. Muharrem Açıkgöz), FelsefeLogos Yayınevi, İstanbul, 2007.
- DİVİTÇİOĞLU, Sencer, **Marksist “Üretim Tarzı” Kavramı - Devlet ve Artık-Değer (İki Deneme)**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1971.
- EAGLETON, Terry, **İdeoloji**, (çev. Muttalip Özcan), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005.
- EDELMAN, Bernard, **Ownership of the Image: Elements for a Marxist Theory of Law**, (trans. Elizabeth Kingdom), Routledge & Kegan Paul, 1979.
- ELIAS, Norbert, **Uygarlık Süreci**, Cilt 1, (çev. Erol Özbek), İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.
- ELIOTT, Gregory, **Althusser: The Detour of History**, Brill, Leiden, 2006.

- ENGELS, Friedrich, “Engels’ten Berlin’deki W. Sombart’a”, **Karl Marx Friedrich Engels Seçme Yapıtlar-3**, (çev. M. Kabagil, A. Gelen, K. Somer, V. Erdoğan, Ö. Ünalın, M. Belli, S. Belli), Sol Yayınları, Ankara, 1979.
- ENGELS, Friedrich, **Tarihsel Materyalizm Üzerine Mektuplar 1890-94**, (çev. Öner Ünalın), Bilim ve Sosyalizm Yayınları, Ankara, 1993.
- FINE, Ben / HARRIS Laurence, **Re-reading Capital**, Macmillan Press, London, 1979.
- FINE, Bob, **Democracy and the Rule of Law: Marx’s Critique of the Legal Form**, The Blackburn Press, New Jersey, 2002.
- FLOHR, Mikkel / HARRISON, Yannick, “Reading the Conjuncture: State, Austerity, and Social Movements, an Interview with Bob Jessop”, **Rethinking Marxism**, Year: 2016, Volume: 28, Issue: 2, s. 256-280.
- GODELIER, Maurice, “Ekonomik ve Toplumsal Formasyon”, **Marksizm Sözlüğü**, (der. G. Bensussan vd.), (çev. Volkan Yalçınıoklu), Yordam Kitap, İstanbul, 2016.
- GODELIER, Maurice, “On the Definition of a Social Formation, The Example of the Incas”, **Critique of Anthropology**, Year: 1974, Volume: 1, Issue: 1, s. 63-73.
- GODELIER, Maurice, **Perspectives in Marxist Anthropology**, Cambridge University Press, Cambridge, 1977.
- HARNECKER, Martha, “Mode of Production, Social Formation and Political Conjuncture”, **Theoretical Review**, Year: 1980, Vol: 17, s. 23-31.
- HARVEY, David, **Sermayenin Sınırları**, (çev. Utku Balaban), Yazılama Yayınevi, İstanbul, 2015.
- HELLER, Ágnes, **The Theory of Need in Marx**, Allison&Busby, London, 1976.
- HINDESS, Barry / HIRST, Paul, **Mode of Production and Social Formation: An Auto-Critique of Pre-Capitalist Modes of Production**, Macmillan Press, London, 1983.
- HIRSCH, Joachim, **Materyalist Devlet Teorisi: Kapitalist Devletler Sisteminin Dönüşüm Süreçleri**, Alan Yayınları, İstanbul, 2011.
- HIRST, Paul, **On Law and Ideology**, The Macmillan Press, London, 1979.
- HUNT, Alan, “Marxist Theory of Law”, **A Companion to Philosophy of Law and Legal Theory**, (ed. D. Patterson), Wiley-Blackwell, Malden, 2010.
- HUNT, Alan, “The Ideology of Law: Advances and Problems in Recent Applications of the Concept of Ideology to the Analysis of Law”, **Law & Society Review**, Year: 1985, Volume: 19, Issue:1, s. 11-38.
- JAMESON, Fredric, **Siyasal Bilinçdışı**, (çev. Mesut Varlık, Yavuz Alogan), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2011.

- JESSOP, Bob, “Ulusal Ekonomi ve Ulusal Devletin Geleceğini Anlatılmak? Düzenlemenin Yeniden Haritalandırılması ve Yönetişimin Yeniden İcadı Üzerine Düşünceler”, (çev. Ahmet Murat Aytaç), **Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet**, (der. B. Yarar vd.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- JESSOP, Bob, **Devlet Teorisi: Kapitalist Devlet Yerine Oturtmak**, (çev. Ahmet Özcan), Epos Yayınları, Ankara, 2008.
- JESSOP, Bob, **Devlet: Dün, Bugün, Gelecek**, (çev. Attila Güney), Epos Yayınları, Ankara, 2018.
- KANSU KARADAĞ, Akasya, **Güçler Ayrılığı ve Hegemonya: Kuramsal Bir Tartışma**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2020.
- KARAHANOGULLARI, Onur, “Kamu Hizmetinde Kriz, Yeni Denge ve Hukuk”, **Emek Araştırma Dergisi**, Yıl: 2002, Sayı:1, s. 39-47.
- KARAHANOGULLARI, Onur, “Marksizm ve Hukuk”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Yıl: 2002, Cilt: 57, Sayı: 2, s. 61-92.
- KÜTTLER, Wolfgang, **Gesellschaftsformation**, http://www.inkrit.de/e_inkritpedia/e_maincode/doku.php?id=g:gesellschaftsformation (erişim tarihi 23.03.2020).
- LANGE, Oskar, **Ekonomi Politik**, (çev. Muvaffak Şeref), Ataç Kitabevi, İstanbul, 1965.
- LENIN, Vladimir İlyiç, “The Tax in Kind”, **Lenin Collected Works**, Vol. 32, <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1921/apr/21.htm> (erişim tarihi 23.03.2020).
- MANDEL, Ernest, **From Class Society to Communism: An Introduction to Marxism**, (trans. Louisa Sadler), Pluto Press, London, 1977.
- MARX, Karl, **Ekonomi Politik’in Eleştirisine Katkı**, (çev. Sevim Belli), Sol Yayınları, Ankara, 1976.
- MARX, Karl, **Grundrisse: Ekonomi Politik’in Eleştirisinin Temelleri**, 1. Kitap, (çev. Arif Gelen), Sol Yayınları, Ankara, 2013.
- MARX, Karl, **Kapital: Ekonomi Politik’in Eleştirisi**, 1. Cilt, (çev. Mehmet Selik, Nail Satlıgan), Yordam Kitap, İstanbul, 2015.
- MARX, Karl, **Kapital: Ekonomi Politik’in Eleştirisi**, 2. Cilt, (çev. Nail Satlıgan, Erkin Özalp, Oktar Türel), Yordam Kitap, İstanbul, 2015.
- MARX, Karl, **Marx Engels Gesamtausgabe**, II.1/1, Dietz Verlag, Berlin, 1976.
- MARX, Karl, **Ücretli Emek ve Sermaye**, (çev. Süleyman Ege), Bilim ve Sosyalizm Yayınları, Ankara, 2001.
- MELKEVİK, Bjarne, “Marx ve Hukuk Görüşü Hakkında: Özneler-Arasılık, Maddilik, Normatiflik”, (çev. Barkın Asal), **Public and Private International Law Bulletin**, Year: 2017, Volume: 37, Issue: 2, s. 911-924.

- MILANOVIC, Dragan, “Weber and Marx on Law: Demystifying Ideology and Law - Toward An Emancipatory Political Practice”, **Contemporary Crises**, Year: 1983, Vol: 7, s. 353-370.
- MILANOVIC, Dragan, **Weberian and Marxian Analysis of Law: Development and Functions of Law in a Capitalist Mode of Production**, Ashgate, Hampshire, 1989.
- MUSTO, Marcello, “The Formation of Marx's Critique of Political Economy: From the Studies of 1843 to the Grundrisse”, **Socialism and Democracy**, Year: 2010, Volume: 24, Issue: 2, s. 66-100.
- NEGRI, Antonio, **Marx Ötesi Marx: Grundrisse Üzerine Dersler**, (çev. Münevver Çelik), Otonom Yayınları, İstanbul, 2006.
- NEUMANN, Franz L., “The Change in the Function of Law in Modern Society”, **The Democratic and Authoritarian State: Essays in Political and Legal Theory**, The Free Press of Glencoe, London, 1964, s. 22-68.
- NIETZSCHE, Friedrich, **Ahlakın Soykütüğü Üstüne**, (çev. Ahmet İnam), Say Yayınları, İstanbul, 2003.
- OLSEN, Erik K., “Social Ontology and Origins of Mode of Production Theory”, **Rethinking Marxism**, Year: 2009, Volume: 21, Issue: 2, s. 177-195.
- OLSEN, Erik K., “The Althusserian Controversy in Resrospect and Prospect”, **Rethinking Marxism**, Year: 2017, Volume: 29, Issue: 2, s. 340-360.
- ÖNGEN, Tülin, **Prometheus’un Sönmeyen Ateşi: Günümüzde İşçi Sınıfı**, Yordam Kitap, İstanbul, 2014.
- ÖZDEMİR, Ali Murat, “Hukukun Krizi: Günümüz Türkiye’inde İktidar ve Şiddet”, **Çalışma ve Toplum**, Yıl: 2010a, Sayı: 26, s. 51-70.
- ÖZDEMİR, Ali Murat, **Güç Buyruk Düzen: Uluslararası Hukuk Kuramında Eleştirelilik ve Emperyalizm**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2011.
- ÖZDEMİR, Ali Murat, **Sözün Mülkiyeti**, Dipnot Yayınları, Ankara, 2008.
- ÖZDEMİR, Ali Murat, **Ulusların Sefaleti**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2010b.
- ÖZDEMİR, Ali Murat / SAYGILI, Abdurrahman / ZABUNOĞLU, Hamdi Gökçe / DEMİRLİ, Aynur / AYKUT, Ebubekir / TÜRKOĞLU KARACAOVA, Ezgi Nur / UĞURLU, Göksu / ŞAHİN, Ozan Giray, **Genel Kamu Hukuku: Kuramsal Yaklaşım**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2019.
- PAŞUKANIS, Evgeny B., **Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm**, (çev. Onur Karahanoğulları), Birikim Yayınları, İstanbul, 2002.
- POULANTZAS, Nicos, **Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar**, (çev. Şule Ünsaldı), Epos Yayınları, Ankara, 2014.

- RENNER, Karl, “Hukuk Kurumlarının İktisadi ve Toplumsal İşlevleri”, **Çağdaş Marksizm Seçkisi: Yüzyıla Damga Vuran Metinler**, (der. B. Ollman vd.), (çev. Şükrü Alpagut), Yordam Kitap, İstanbul, 2018.
- SAGDIÇ, Şeyma, “Roma'dan Sosyalist Topluma: Hukuki Biçimler Miras Kalır Mı?”, **Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi**, Yıl: 2019, Cilt: 9, Sayı: 1, s. 41-67.
- SAVRAN, Sungur, “Bir Üretim Tarzı Olarak Kapitalizm”, **Kapital'in İzinde**, (der. N. Satlıgan vd.), Yordam Kitap, İstanbul, 2012.
- SWEEZY, Paul / BARAN, Paul, **Tekelci Sermaye**, (çev. Gülsüm Akalın), Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2007.
- SWEEZY, Paul, **Kapitalist Gelişme Teorisi**, (çev. Gülsüm Akalın), Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2007.
- THERBORN, Göran, **Science, Class and Society: On the Formation of Sociology and Historical Materialism**, New Left Books, London, 1976.
- THOMAS, Peter D., **Gramsci Çağı: Felsefe, Hegemonya, Marksizm**, (çev. İlker Akçay, Ekrem Ekici), Dipnot Yayınları, Ankara, 2013.
- THOMPSON, Edward P., **Teorinin Sefaleti: Hatalı Bir Devridaim Makinesi**, (çev. Ahmet Fethi Yıldırım), Nika Yayınları, İstanbul, 2015.
- THOMPSON, Edward P., **The Poverty of Theory & Other Essays**, Monthly Review Press, London, 1978.
- VAN APELDOORN, Bastiaan, “Theorizing the Transnational: A Historical Materialist Approach”, **Journal of International Relations and Development**, Year: 2004, Volume:7, Issue: 2, s. 142-176.
- WALLERSTEIN, Immanuel, “Semi-Peripheral Countries and Contemporary World Crisis”, **Theory and Society**, Year: 1976, Vol: 3, Issue: 4, s. 461-483.
- WALLERSTEIN, Immanuel, **Dünya-Sistemleri Analizi: Bir Giriş**, (çev. Ender Abadoğlu), BGST Yayınları, İstanbul, 2011.
- WOOD, Ellen Meiksins, **Kapitalizm Demokrasiye Karşı**, (çev. Şahin Artan), Yordam Kitap, İstanbul, 2016.
- WOODIWISS, Anthony, “The Discourses of Production (part I): Law, Industrial Relations and The Theory of Ideology”. **Economy and Society**, Year: 1987, Voume: 16, Issue: 3, s. 275-316.
- WOODIWISS, Anthony, **Social Theory After Postmodernism: Rethinking Production, Law and Class**, Pluto Press, London, 1990.
- YETİŞ, Mehmet, “Gramsci ve Devletin İki Görünümü”, **Mülkiye Dergisi**, Yıl: 2009, Cilt: 33, Sayı: 264, s. 129-153.